

Research Paper

Social classes reflected in attire: epresenting Social Distinctions in the novels *Prince Ehtejab* and *The Neighbors*

Alireza Moradi^{1*}, Elmira Rezaei²

Received: Apr. 24, 2026; Accepted: Aug. 1, 2026

ABSTRACT

Focusing on the two novels *Prince Ehtejab* and *The Neighbors*, this study examines the role of dress in reflecting the class structures of Iranian society within these narratives. The principal aim of the research is to analyze how dress is employed to depict class differences, reinforce or contest social norms, and attain a deeper understanding of the structures of power within society. To examine the relationship among language, power, and social structures in the two novels, this study employs a critical discourse analysis approach. The findings reveal that dress is not merely a superficial element but a potent instrument for representing and critiquing class structures. In both novels, dress is deployed to differentiate among distinct social classes, reinforce social norms, and signal historical-social transformations. In *Prince Ehtejab*, for instance, attire clearly delineates the divide between the aristocracy and the subaltern classes, whereas in *The Neighbors*, dress functions as a symbol of poverty and deprivation. This study demonstrates that both novels, through dress, engage in the representation of existing socio-class structures, albeit with differing intensities and methods. Overall, the present study underscores the significance of dress as a symbolic instrument for a deeper understanding of the social and class structures within modern Persian literature.

Keywords: critical discourse analysis, *Prince Ehtejab*, *The Neighbors*, dress, social classes

1. Assistant Professor of Sociology, Department of Cultural Studies, Institute for Social and Cultural Studies. Tehran, Iran

✉ moradi@iscs.ac.ir

* Corresponding Author

2. Master of Textile and Clothing Design, University of Science and Culture, Tehran, Iran

✉ rezaei.elmira@gmail.com

INTRODUCTION

The point of departure for this study is the observation that scholarship on the Persian novel has predominantly focused on narrative technique, characterization, and language, while paying insufficient attention to the semiotic function of dress in representing society and social class. In the Persian novel, attire exceeds mere ornamentation; it signifies social class, cultural affiliation, and individual identity. In this sense, the pattern of characters' dress throughout the narrative is regarded as a reflection of the cultural, social, and economic dynamics of society. Nevertheless, no systematic understanding of this function exists within the tradition of the Persian novel, and this very lacuna constitutes the origin of the research problem.

To fill this lacuna, two novels—*Prince Ehtejab* by Hushang Golshiri and *The Neighbors* by Ahmad Mahmoud—were selected, since, despite their manifest divergence in class positioning and narrative style, both works offer nuanced representations of the intersection of power, tradition, and modernity in Iranian society. *Prince Ehtejab* is narrated from the vantage point of a declining aristocracy, in which attire is entwined with a lost heritage and lost prestige, whereas *The Neighbors* is narrated from the perspective of the working and subaltern classes, in which dress serves as an instrument of social struggle. The research problem has three dimensions: first, how dress signals the class attributes of individuals, families, and social groups; second, how characters' attire functions as a narrative device, either reinforcing or contesting social norms; and third, whether the two novels, in confronting class distinctions, merely perform a reflective function or also participate in the critique of social reality. The ultimate aim is to clarify that dress is not merely a reflection of individual identity but also an instrument for the symbolic representation of Iran's broader socio-political hierarchy and cultural norms. The value of this aim lies in situating novel studies within the broader discourse of social critique and resistance.

METHODOLOGY

In terms of purpose, this research is applied-analytical, and in terms of nature, it is qualitative and documentary/library-based. That is, the data were gathered not through fieldwork or questionnaires but through the close reading and re-reading of the texts of the two novels. The research population comprises the entire text of the two novels, *Prince Ehtejab* and *The Neighbors*, while the research sample consists of passages, scenes, dialogues, and descriptions within the two works that relate—explicitly or implicitly—to dress, appearance, and class markers. The theoretical framework of the study is Norman Fairclough's critical discourse analysis (CDA), which, owing to its interdisciplinary character, provides an effective instrument for examining the relationship among language, power, and social structure in literary texts; according to this approach, literary texts both shape discourses and are shaped by them.

The data-analysis method follows Fairclough's three-stage model, operationalized in four procedural steps: first, an initial reading and selection of text to identify passages related to dress and class; second, linguistic analysis at the descriptive level, carried out through open coding of vestimentary and adornment-related vocabulary, followed by the tabulation of frequencies and percentage frequencies in tables and charts; third, textual interpretation, which links the descriptions of attire to the historical-social context of Iran; and fourth, socio-cultural explanation, which clarifies the relationship between linguistic practice and the social, political, and ideological context. The data-analysis instrument consists of manual text coding and the frequency counting of vocabulary related to dress and social class, presented in the form of frequency tables and bar/pie charts. The research questions are formulated around three axes: the depiction of class through dress, the narrative function of attire in reinforcing or contesting norms, and the reflective versus critical stance of the two novels.

FINDINGS

The descriptive-level analysis of *Prince Ehtejab* showed that, among a total of 105 vestimentary terms, *pirāhan* (gown) is the most frequent, occurring 43 times (41%). In the domain of personal adornment, out of 54 terms, spectacles are the most recurrent, with 38 instances (70%). Both terms occur predominantly in descriptions of Fakhr-ol-Nesā, the Qajar aristocratic woman. At the level of social class, 67% of the class-coded lexical frequency is attributed to upper-class characters (Fakhr-ol-Nesā, the Prince, the grandfather, and the aunts), while the middle class is essentially absent. At the interpretive level, the contrast between Fakhr-ol-Nesā, with her white lace gown and spectacles, and Fakhri, the household maid, whose attire includes a *lachak* headscarf, apron, and *chador-namāz*, vividly embodies class distinction through the women's clothing. The Prince's insistence on dressing Fakhri in aristocratic garments does not erase the class boundary; rather, it accentuates her psychological dissonance and the incongruity of those garments with her identity. At the explanatory level, this function of dress is linked to the historical decline of the Qajar aristocracy and the crisis of legitimacy of the dominant class.

In *The Neighbors*, among a total of 238 vestimentary terms, trousers are the most frequent, occurring 40 times (17%), followed by *rakht/lebās* (garment, 14%), *chador* (13%), and *nim-taneh* (short overtunic, 13%). In the domain of personal adornment, out of 28 terms, timepiece accounts for the largest share, at 39%. At the level of social class, 64% of the frequency is attributed to the lower class, 20% to the middle class, and 16% to the upper class. At the interpretive level, the patched and unadorned garments of the characters, including the *nim-taneh* and torn trousers, reflect chronic poverty, while military uniforms, work attire, and prison garb delineate distinct social types associated with repression and struggle. Women's attire is likewise

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

differentiated between two archetypes: the "coquettish woman" and the "domestic, supportive woman." At the explanatory level, these patterns are linked to the social and economic inequality of Khuzestan in the 1950s (1330s AH) and to the structural critique of the dependent regime.

In the concluding comparative reading, the authors demonstrate that both novels, despite their divergent narrative styles, depict dress as a terrain of class struggle, albeit through two distinct strategies. In *Prince Ehtejab*, aristocratic attire is not a token of living power but a reminder of the gradual demise of a historical class. In *The Neighbors*, by contrast, dress serves as an instrument for the structural critique of the reproduction of deprivation and the repression of the working class. Golshiri narrates the crisis of the dominant class's subjective legitimacy, whereas Ahmad Mahmoud depicts the material crisis involved in the reproduction of the subaltern's livelihood. One looks from above at the decline of power, while the other looks from below at the suffering produced by domination.

CONCLUSION

The findings indicate that, in both novels, visual markers of class—including dress, dwelling, possessions, and comportment—work together to construct a coherent image of social norms and economic realities. For instance, the combination of unadorned attire and a humble dwelling in *The Neighbors*, as well as the combination of jewelry, a long gown, and domestic pedigree in *Prince Ehtejab*, together provide an integrated representation of the characters' class positions. In response to the third research question, the findings show that *The Neighbors* is more explicit in its critique of social reality, with its thematic focus centered primarily on the subaltern, whereas *Prince Ehtejab*, despite its innovation in narrative form through the use of stream of consciousness, remains predominantly reflective and comparatively muted in its treatment of the subversion of class norms. This conclusion is based on specific textual evidence, including direct quotations and lexical frequencies, and neither privileges one novel over the other nor reflects any bias toward either work.

The results of this study are consistent with the preceding studies cited in the article, such as Zarei's study of vestimentary symbols in the *Divan* of Hafez and Asadi's study of social class and Constitutional-era poetry, in affirming that Persian literature has considerable capacity to encode social inequality through material signifiers. However, none of the previous studies on these two novels has specifically addressed dress, and the present study seeks to fill precisely this lacuna. As a strategy and recommendation for future research, this analytical framework could be extended to other novels of the Pahlavi era or the post-revolutionary period, or combined with comparative analyses of gender and dress. The contribution of these findings to the advancement of knowledge lies in providing a methodological framework—combining the frequency coding of vestimentary vocabulary with Fairclough's three-

tier analysis—for future studies in the sociology of Persian literature, while enriching literary criticism through the application of critical discourse analysis and material-culture studies.

NOVELTY

The principal novelty of this study lies in selecting dress as an independent analytical axis for rereading two classic novels of Persian literature—an approach that has not previously been pursued in an independent and systematic manner in scholarship on *Prince Ehtejab* and *The Neighbors*, which has chiefly focused on narrative structure, feminine identity, socialist realism, or postcolonial readings. A further innovative dimension is the use of a quantitative coding method for vestimentary vocabulary, including the compilation of frequency and percentage-frequency tables for dress, personal adornments, and social classes, alongside Fairclough's three-tier qualitative analysis. This combination makes it possible to assess the symbolic representation of class from both statistical and interpretive perspectives. Finally, the comparative reading of these two novels—one examining dress from the vantage point of the decline of the dominant class and the other from the vantage point of subaltern resistance—makes possible the formulation of a unified dialectic of power and subalternity in Iranian society during a period of transition, a dialectic that has not hitherto been articulated so explicitly in the research literature on these two works.

ACKNOWLEDGMENTS

This article is based on the master's thesis of Elmira Rezaei at the University of Science and Culture. Elmira Rezaei extends her special gratitude to her thesis supervisor, Alireza Moradi, for his guidance and continuous support throughout this research. No external funding was received for this research.

AUTHOR CONTRIBUTIONS

Elmira Rezaei was responsible for data collection, note-taking, coding, thematic analysis, and the preparation and revision of the original draft. Alireza Moradi was responsible for the research design and supervised the theoretical framework. He also carried out the critical revision of the various stages, in addition to scholarly editing, and approved the final manuscript.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare that there is no conflict of interest regarding this research.

FUNDING

This Article received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Aghagolzadeh, F. (2006). *Tahlil-e goftemān-e enteqādi* [Critical discourse analysis]. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Aghajari, H. (2017). Rahyāft-e pasāmodernisti be tārikh-e Hayden White [Postmodernist approach to the history of Hayden White]. *Kheradnameh*, 18, 13–34.
- Asadi, F. (2022). Moqayese va tahli-e jahānbini-ye shā'eran-e Mashrute bar mabnāye tabaqe-ye ejtema'i-ye ānhā [Comparison and analysis of the worldview of Constitutional poets based on their social class]. *Quarterly of Research in Persian Language and Literature*, 67(1), 41–63.
- Ashrafi, M., Shahbadizadeh, M., & Ashrafzadeh, R. (2022). Barresi-ye modernism va neveshtār-e zanāneh (Barresi-ye hoviyat-e zanāneh dar roman-e modernisti-ye Shāzdeh Ehtejāb [Investigating feminine identity in the novel *Prince Ehtejab*]). *Specialized Quarterly of the Persian Language Studies*, 5(11), 41–56.
- Baghinejad, A. (2019). Ahmad Mahmoud: Rāvāyat-e tārikh va dāstān dar romān-e Hamsāyehā [Ahmad Mahmoud: Narration of history and story in the novel *The Neighbors*]. *Persian Language and Literature*, 72(240), 47–66. <https://doi.org/10.22034/perlit.2020.10295>
- Ebrahimitabar, E., Mansourian, H., & Ebrahimitabar, N. (2016). Barresi-ye anasor-e dastani dar roman-e Hamsayeha-ye Ahmad Mahmoud [Investigating narrative elements in the novel *The Neighbors* by Ahmad Mahmoud]. *Baharestan-e Sokhan*, 13(34), 61–78.
- Fairclough, N. (1989). *Language and power* (Language in social life). London: Longman.
- Fairclough, N. (2000). *Tahlil-e enteqādi-e goftemān* [Critical discourse analysis]. (F. Shayestehpiran et al., Trans.; M. Nabavi & M. Mohajer, Eds.). Tehran, Iran: Media Studies and Research Center.
- Fairclough, N., & Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. In T. A. van Dijk (Ed.), *Discourse as social interaction* (pp. 258–285). London: Sage.
- Golshiri, H. (2005). Shāzdeh Ehtejāb [Prince Ehtejab]. Tehran, Iran: Niloufar.
- Heidari, F., & Alborzi, R. (2017). Khandesh-e pasāestemāri-ye Hamsāyehā dar partow-e nazarāt-e Spivak [Postcolonial reading of *The Neighbors* in light of Spivak's views]. *Quarterly of Research in Contemporary World Literature*, 22(2), 337–352. <https://doi.org/10.22059/jor.2017.126258.1224>
- Khatib, R., & Yaghoubi, A. S. (2020). Barresi va moqāyeseh-ye janbehā-ye tasviri dar revāyat-hā-ye zanāneh va mardāneh dar do romān-e *Hamsāyehā* az Ahmad Mahmoud va *Parandey-e Man* az Fereydoun Vāfi [Investigating and comparing visual aspects in female and male narratives in two novels, *The Neighbors* by Ahmad Mahmoud and *My Bird* by Fereydoun Vafi]. *Literary Aesthetics*, 11(44), 155–173.

- Machin, D., & Mayr, A. (2012). *How to do critical discourse analysis: A multimodal introduction*. London: Sage.
- Mahmoud, A. (1996). *Hamsāyehā* [The Neighbors]. Tehran, Iran: Amir Kabir.
- Mir-Abedini, H. (1998). *Sad sāl dāstānnevisi-ye Irān* (Vols. 1 & 2) [One Hundred Years of Iranian Fiction, Vols. 1 & 2]. Tehran, Iran: Cheshmeh Publishing.
- Mir-Sadeqi, M. (2018). *Romānhā-ye mo'āser-e Fārsi: Pirang, sharh va tafsir* [Contemporary Persian novels: Plot, description and interpretation]. Tehran, Iran: Niloufar Publications.
- Mozaffari, A., & Tabiei, M. (2023). Tahlil-e goftemān-e enteḡādi-ye *Shāzdeh Ehtejāb* [Critical discourse analysis of *Prince Ehtejab*]. *Journal of Social Studies in Persian Literature*, 2(3), 17–28.
- Saberpour, Z., & Gholaminezhad, M. A. (1388/2009). Ravabet-e Qodrat dar Roman-e Shazdeh Ehtejab. (power relations in the prince Ehtejab) *Pazhuhesh-e Zaban va Adabiyat-e Farsi*(Research in Persian Language & literature), (12), 99-124.
- Simpson, P. (1993). *Language, ideology and point of view*. London: Routledge.
- Zarei, A. (2013). Baztāb-e farhang-e pushāk va lebās dar adabiyāt-e Irān: Bā negāhi be *Divān-e Hāfez* [The reflection of clothing culture in Iranian literature: With a look at *Divan of Hafez*]. *Quarterly of Art, Science and Culture*, 1(3), 45–66.
- Zinali, P. (2018). Realism-e sosi-yālisti dar do romān-e Hamsāyehā va Dāstān-e Yek Shahr az Ahmad Mahmoud [Socialist realism in two novels, *The Neighbors* and *The Story of a City*, by Ahmad Mahmoud]. *Quarterly of Persian Language and Literature*, 10(37), 95–127.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

طبقات اجتماعی در آئینه لباس: بازنمایی تمایزات طبقاتی در رمان‌های «شازده احتجاب» و «همسایه‌ها»

علیرضا مرادی^{۱*}، المیرا رضایی^۲

دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۴؛ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۰

چکیده

این پژوهش با تمرکز بر دو رمان شازده احتجاب و همسایه‌ها، به بررسی نقش لباس در بازتاب ساختارهای طبقاتی جامعه ایران در این داستان‌ها می‌پردازد. هدف اصلی پژوهش، تحلیل چگونگی استفاده از لباس برای نمایش تفاوت‌های طبقاتی، تقویت یا به چالش کشیدن هنجارهای اجتماعی و درک بهتر ساختارهای قدرت در جامعه است. در این مطالعه، برای بررسی ارتباط میان زبان، قدرت و ساختارهای اجتماعی در رمان‌ها، از رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی استفاده شده است. نتایج نشان داد که لباس نه فقط عنصری ظاهری، بلکه ابزاری قدرتمند برای بازنمایی و نقد ساختارهای طبقاتی است. در هر دو رمان، لباس برای تمایز میان طبقات مختلف، تقویت هنجارهای اجتماعی و نشان دادن تحولات تاریخی - اجتماعی به کار رفته است. برای مثال، در شازده احتجاب، لباس‌ها تفاوت میان اشراف و فرودستان را به وضوح نشان می‌دهند، در حالی که در همسایه‌ها، لباس به عنوان نمادی از فقر و محرومیت به کار رفته است. این پژوهش نشان داد که هر دو رمان از طریق لباس به بازنمایی ساختارهای اجتماعی - طبقاتی موجود پرداخته‌اند، هرچند با شدت و روش‌های متفاوت. به طور کلی، مطالعه حاضر اهمیت لباس را به عنوان ابزاری نمادین برای درک بهتر ساختارهای اجتماعی و طبقاتی در ادبیات نوین فارسی نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان انتقادی، شازده احتجاب، همسایه‌ها، لباس، طبقات اجتماعی

۱. استادیار جامعه‌شناسی گروه مطالعات فرهنگی، مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ایران

✉ iscs.ac.ir@moradi

* نویسنده مسئول

۲. کارشناس ارشد طراحی پارچه و لباس، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران

✉ rezaei.elmira@gmail.com

۱. مقدمه

مطالعات رمان دربرگیرنده طیف وسیعی از رویکردها و مضامین است که هر یک، بینش‌های منحصر به فردی درباره زمینه‌های ادبی و اجتماعی شکل‌های بیانی مختلف ارائه می‌دهند. در حالی که شماری از این گونه مطالعات بر ویژگی‌های ساختاری - زبانی، مانند تکنیک‌های روایی، زبان و شخصیت‌پردازی تمرکز می‌کنند، برخی دیگر به محتوای فرهنگی - اجتماعی و ایدئولوژیک آن‌ها می‌پردازند. هر دو سویه چنین مطالعاتی، امکان بازاندیشی در «قابلیت‌های فنی» و «پیامدهای فرهنگی» رمان‌ها را فراهم می‌کنند.

کاوش در محتوای اجتماعی رمان‌ها، به‌ویژه برای درک این نکته که چگونه چنین آثاری هنجارها، باورها و تعارض‌های اجتماعی را منعکس می‌کنند یا به گفتمان‌های اجتماعی - فرهنگی شکل می‌دهند، ضروری است. چنین مطالعاتی ممکن است بر مضامین سنت در برابر مدرنیته، بازنمایی کهن‌الگوها، مناسک مذهبی، طبقات اجتماعی و آیین‌های فرهنگی متمرکز شوند. هدف چنین مطالعاتی، فهم این نکته است که چگونه آثار ادبی منعکس‌کننده تجربه‌های زیسته و ارزش‌های دوره‌های خاص هستند و دریچه‌ای به ساختارهای اجتماعی - تاریخی و معاصر می‌گشایند.

لباس همچون نمادی قدرتمند در روایت‌های داستانی نقش ایفا می‌کند. لباس شخصیت‌ها با نمایش شأن و جایگاه اجتماعی افراد، بیانگر سلسله‌مراتب اجتماعی و فرهنگی حاکم بر رمان است و از این طریق نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای عمیق‌تر اجتماعی در ساختار و زبان رمان رسوخ می‌کنند. در رمان فارسی، لباس چیزی بیش از پوشش و زینت است و دلالت‌گر طبقه اجتماعی و نیز وابستگی‌های فرهنگی و هویت فرد است. لباس نه تنها ابزار ملموس بیان طبقاتی است، بلکه چگونگی استفاده از آن در شخصیت‌پردازی یک رمان، شاخصی برای بازنمایی تمایزات اجتماعی هر دوره به شمار می‌آید. به عبارت دیگر، ساختار پوشش در یک رمان، نمایانگر پویایی‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جامعه است. با توجه به چنین قابلیت‌هایی، توجه به

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۴۰

دوره ۱۸، شماره ۴
پاییز ۱۴۰۵
پیاپی ۷۲

ساختار پوشش در روایت داستان‌ها ضروری است. این در حالی است که شناخت چندانی از وضعیت و مسائل مربوط به پوشش طبقات اجتماعی ایران در سنت رمان فارسی در دست نیست. این پژوهش به مطالعه لباس به عنوان نشانگر طبقه اجتماعی در دو رمان برجسته فارسی، شازده احتجاب اثر هوشنگ گلشیری و همسایه‌ها اثر احمد محمود، می‌پردازد. اهمیت این دو رمان به دلیل بازنمایی‌های ظریف آن‌ها از جامعه ایران است که تلاقی‌های پیچیده قدرت، سنت و مدرنیته را آشکار می‌کنند.

شازده احتجاب گلشیری مضامین انحطاط و نوستالژی را از دریچه اشرافیت در حال زوال ایرانی بررسی می‌کند؛ جایی که لباس با میراث و اعتبار از دست رفته درآمیخته است. در مقابل، همسایه‌ها اثر احمد محمود، پرتوهای زنده از زندگی طبقه کارگر ارائه می‌کند و لباس به عنوان ابزاری در خدمت مبارزه اجتماعی در اواسط قرن بیستم ایران به تصویر می‌آید. این پژوهش با کنار هم قرار دادن این دو رمان، به دنبال فهم چگونگی استفاده از لباس به عنوان ابزاری روایی برای نشان دادن تمایزات اجتماعی و برجسته کردن پویایی‌های در حال تغییر ساختارهای اجتماعی ایرانی است. به عبارتی، بررسی خواهد کرد که چگونه لباس در این رمان‌ها تمایزات طبقاتی را نشان می‌دهد و این تمایزات تا چه اندازه چشم‌انداز اجتماعی - سیاسی گسترده‌تر جامعه ایران را نشان می‌دهند. چنین مطالعه‌ای به درک عمیق‌تر اهمیت لباس در روایت‌های داستانی کمک می‌کند و از این رهگذر، بحث‌های مربوط به تمایزات طبقاتی، بازنمایی و نسبت آن‌ها با تحلیل‌های فرهنگی و ادبی را غنی‌تر می‌کند.

رمان نه تنها بازتابی از داستان‌های شخصی، بلکه آینه‌ای است که شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی زمان خود را به تصویر می‌کشد. در ادبیات نوین فارسی، رمان‌ها اغلب روایتگر پویایی‌های چندوجهی جامعه ایران، از جمله ساختارهای عمیقاً ریشه‌دار طبقاتی هستند. بازنمایی طبقه اجتماعی در رمان‌ها را می‌توان از طریق عناصر روایی مختلف ردیابی کرد. شخصیت‌پردازی با تکیه بر قابلیت‌های نشانه‌شناسانه لباس، یک رویه متداول در رمان است که از طریق آن، اطلاعاتی نمادین درباره هویت، قدرت و موقعیت اجتماعی - اقتصادی شخصیت‌ها منتقل می‌شود. این در حالی است که تاکنون توجه اندکی به

بازاندیشی درباره لباس به‌عنوان عاملی در بازنمایی ظریف تمایزات طبقاتی در رمان‌های فارسی صورت گرفته است. خاستگاه مسئله مورد توجه در مطالعه حاضر، مربوط به همین توجه ناکافی به قابلیت‌های لباس در بازنمایی ساخت اجتماعی طبقات است.

رمان‌های شازده احتجاب و همسایه‌ها در شمار آثاری هستند که به وضعیت سلسله‌مراتبی و دگرگونی اجتماعی در جامعه ایرانی توجه کرده‌اند. فضای روایت هرکدام از این دو رمان، نشانگر بافت طبقاتی متمایزی از جامعه است. در حالی که این دو اثر تاکنون از نقطه‌نظر تکنیک‌های روایی، توسعه شخصیت و محتوای موضوعی مورد تجزیه و تحلیل‌های مختلفی قرار گرفته‌اند، نقش لباس و بازتاب شکاف‌های اجتماعی - اقتصادی آن از رهگذر پوشش شخصیت‌ها کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است.

این پژوهش با هدف بررسی چگونگی عملکرد لباس به‌عنوان شاخص طبقه اجتماعی در این دو رمان انجام می‌گیرد. درک چگونگی استفاده از لباس برای ترسیم طبقه اجتماعی در این رمان‌ها، زاویه دیدی را فراهم می‌کند که از طریق آن بتوان به ساختارهای اجتماعی بزرگ‌تر در ایران قرن بیستم نگاه انداخت؛ ساختارهایی که در آن‌ها نقش‌های اجتماعی، پویایی‌های قدرت و هویت‌های فرهنگی به‌صورت غیرکلامی در زندگی روزمره و ساختار پوشش تنیده شده‌اند.

مسئله مورد توجه مطالعه حاضر چندوجه دارد: نخست، تحلیلی از نقش لباس به‌عنوان ابزاری برای نمایش ویژگی‌های طبقاتی افراد، خانواده‌ها و گروه‌های اجتماعی خواهد بود. به عبارتی، شخصیت‌های مختلف در موقعیت‌های توصیف‌شده، چگونه نمایانگر تمایزات طبقاتی و ساختارهای سلسله‌مراتبی هستند؟ دوم، چگونه لباس شخصیت‌های این رمان‌ها به‌عنوان ابزاری روایی برای «تقویت» یا «به چالش کشیدن هنجارهای اجتماعی» به تصویر کشیده شده است؟ چنین مسئله‌ای مستلزم واریسی عمیق داستان از نقطه‌نظر چگونگی ترسیم لباس در روایت‌ها، به‌ویژه نحوه عملکرد لباس‌ها و لوازم جانبی آن‌ها به‌عنوان نشانگرهای بصری است (منظور نشانگرهایی است که طبقه اجتماعی، سبک زندگی و هویت را نشان می‌دهند). و سرانجام، این تحقیق به

این پرسش پاسخ می‌دهد که آیا این دو رمان در مواجهه با تمایزات طبقاتی، لباس را به‌صورت بازتاب به کار گرفته‌اند یا در نقد واقعیت اجتماعی نقش داشته‌اند؟ به‌عبارتی، آیا این رمان‌ها هنجارهای اجتماعی سنتی را تقویت می‌کنند یا در خدمت به چالش کشیدن و واژگون کردن آن‌ها بوده‌اند؟

با توجه به مسئله یادشده، هدف این پژوهش بررسی شیوه‌های استفاده از لباس به‌عنوان ابزاری روایی برای بازنمایی و نقد نظام طبقاتی اجتماعی در دو رمان شازده احتجاب و همسایه‌ها است. هدف این است که روشن شود چگونه لباس، نه فقط به‌عنوان بازتابی از هویت فردی، بلکه به‌عنوان ابزار بازنمایی نمادین سلسله‌مراتب گسترده‌تر اجتماعی - سیاسی و هنجارهای فرهنگی در ایران عمل می‌کند.

اهمیت چنین مطالعه‌ای این است که روشنگری در عرصه نقش لباس برای بیان تمایزات طبقاتی در ادبیات نوین، مطالعات رمان را در گفتمان گسترده‌تر نقد اجتماعی و مقاومت قرار می‌دهد. این پژوهش با تمرکز بر مطالعه نقش لباس در دو اثر یادشده، نشان خواهد داد که رمان چگونه می‌تواند ادراک طبقاتی را تقویت، واژگون یا پیچیده کند.

۲. چارچوب نظری

مطالعه حاضر با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف^۱ انجام می‌شود؛ رویکردی که به دلیل ماهیت بین‌رشته‌ای آن برای تحلیل آثار ادبی مناسب است. این رویکرد نه تنها به بررسی رابطه زبان، قدرت و جامعه می‌پردازد، بلکه امکان تحلیل عمیق‌تر روش‌هایی را فراهم می‌کند که از طریق آن‌ها، متون ادبی می‌توانند ساختارهای اجتماعی را تقویت یا به چالش بکشند. به‌طور خاص، فرکلاف تأکید دارد که متن‌ها، از طریق لایه‌های ایدئولوژیک خود، بازتاب‌دهنده روابط قدرت و ساختارهای اجتماعی هستند و در عین حال، می‌توانند به بازتفسیر یا تقویت این ساختارها کمک کنند (فرکلاف، ۱۹۸۹، ۲ و ۳). به‌عبارتی، متون ادبی در دو چشم‌انداز قابل فهم‌اند: از یک سو به گفتمان‌ها شکل می‌دهند و از سوی دیگر،

1. Norman Fairclough

از آن‌ها شکل می‌پذیرند. به گفته فرکلاف و وداک (۱۹۹۷، ۲۵۸)، «گفتمان‌ها به وسیله موقعیت‌ها، نهادها و ساختارهای اجتماعی شکل می‌گیرند، ولی به آن‌ها نیز شکل می‌دهند». برای ادراک عینی این مسئله، به‌ویژه در رمان‌هایی که نمایانگر زندگی طبقات مختلف اجتماعی‌اند، نباید از نظر دور داشت که نوع پوشش، نحوه صحبت کردن و تعاملات میان شخصیت‌ها، بازتاب‌دهنده سلسله‌مراتب اجتماعی و ایدئولوژی‌های موجود خواهد بود. افزون بر این، «از آنجا که زبان می‌تواند حیات اجتماعی را بازتولید کند، بنابراین باید به این نکته توجه داشت که چه نوع جهانی به کمک متن برساخته می‌شود و کدام نابرابری‌ها و منافع ممکن است تولید شود. در این معنا، زبان صرفاً یک وسیله ارتباطی یا ابزار اقناع نیست، بلکه وسیله‌ای برای سلطه و برساخت اجتماعی است. بنابراین گفتمان صرفاً بازتاب ساختارها و فرایندهای اجتماعی نیست، بلکه سهمی در بازتولید آن‌ها نیز دارد» (ماشین و میر^۱، ۲۰۱۲، ۲۴). با چنین منطقی می‌توان چنین برنهاد که متون ادبی می‌توانند گفتمان‌های جدیدی را شکل دهند که به تغییر نگرش‌های عمومی نسبت به مسائلی مانند عدالت اجتماعی یا نقش‌های جنسیتی منجر شود.

اگر پرسش از قدرت را هسته اصلی تحلیل گفتمان انتقادی برشماریم، بنا به منطق فرکلاف، زبان (از جمله در روایت‌های ادبی) خنثی نیست، بلکه به‌عنوان ابزاری برای بازنمایی و در مواردی مقاومت در برابر قدرت عمل می‌کند. بنابراین نباید غفلت شود که استفاده از اصطلاحات خاص یا تغییر لحن در دیالوگ‌ها می‌تواند قدرت شخصیت‌ها یا موقعیت اجتماعی آن‌ها را برجسته یا تضعیف کند. آنچه «زاویه گفتن را ایجاد می‌کند»، «نظام زبانی نویسندگان» و به‌ویژه شیوه‌هایی از نوشتن که معنا را شکل می‌دهند، در واقع همان قواعدی هستند که از طریق آن‌ها ایدئولوژی در متن رمزگذاری می‌شود (سیمپسون^۲، ۱۹۹۳، ۱۶۸-۱۶۵). چنین قابلیت‌هایی را در زبان باید به‌عنوان توان ایجاد/نفی مشروعیت قلمداد کرد.

1. David Machin & Andrea Mayr
2. Paul Simpson

ماشین و میر یادآور می‌شوند که «باید به این نکته توجه شود که قدرت می‌تواند چیزی فراتر از سلطه از بالا باشد. قدرت می‌تواند تولید شود در زمانی که مردم به آن باور پیدا می‌کنند یا هدایت می‌شوند که باور پیدا کنند که چنان سلطه‌ای مشروعیت دارد. به‌عنوان مثال، باور ما به پزشکان برای درمان خود، این مشروعیت را فراهم می‌کند. نکته اصلی این است که قدرت نیاز دارد که مشروع قلمداد شود و این مشروعیت از طریق زبان و سایر نظام‌های ارتباطی فراهم می‌شود» (ماشین و میر، ۲۰۱۲، ۲۴). بنابراین، استفاده از چنین رویکردی برای تحلیل متونی که به مسائل اجتماعی و طبقاتی می‌پردازند، چارچوبی مؤثر فراهم می‌کند.

۳. پیشینه پژوهش

مطالعه حاضر به دنبال بررسی نقش لباس در بازنمایی نظام طبقاتی در دو رمان شاخص ادبیات معاصر ایران، یعنی شازده احتجاب و همسایه‌ها، است. برای این منظور، بر نمادشناسی لباس تمرکز می‌کند تا نقش آن را به‌عنوان یک عنصر داستانی در بازنمایی ساختارهای طبقاتی برملا سازد. علی‌رغم اهمیت کارکرد لباس در داستان، مطالعاتی که به‌طور مستقیم به تحلیل نقش لباس در بازنمایی طبقات اجتماعی در رمان‌های فارسی پرداخته باشند، اندک است. پژوهش‌های موجود عمدتاً به جنبه‌های دیگری از رمان، مانند ساختار روایی، شخصیت‌پردازی و مضامین اجتماعی، توجه کرده‌اند. پژوهش‌های مرتبط با موضوع پژوهش حاضر را می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد:

۱. مطالعات کلی در حوزه ادبیات و جامعه: این دسته از مطالعات به بررسی رابطه کلی بین ادبیات و جامعه پرداخته و نقش نمادها را در انتقال مفاهیم فرهنگی و اجتماعی مورد بررسی قرار داده‌اند. چنین مطالعاتی دامنه وسیعی را دربرمی‌گیرند. برخی مطالعات به بررسی نقش/کارکرد پوشاک در ادبیات فارسی می‌پردازند. برای مثال، زارعی (۱۳۹۲) با تمرکز بر دیوان حافظ، به بررسی نمادهای پوشاک در شعر کلاسیک فارسی پرداخته است. همچنین، گروهی دیگر به ارتباط بین طبقه اجتماعی و ادبیات

توجه کرده‌اند. مثلاً اسدی (۱۴۰۱) با بررسی آثار شاعرانی مانند ملک‌الشعرای بهار و ایرج میرزا، به ارتباط بین طبقه اجتماعی و نحوه آفرینش ادبی پرداخته است.

۲. مطالعات مرتبط با دو رمان «شازده/احتجاج» و «همسایه‌ها»: این دسته از مطالعات به‌طور اختصاصی به تحلیل رمان‌های شازده احتجاج و همسایه‌ها پرداخته و بر بررسی مسائلی چون ساختار روایی، شخصیت‌پردازی، مضامین اجتماعی و تحلیل گفتمانی این رمان‌ها تمرکز داشته‌اند. برای مثال، نجفی عرب و بهمنی مطلق (۱۳۹۳) به بررسی زبان و جنسیت در رمان شازده احتجاج پرداخته‌اند. همچنین، اشرافی و همکاران (۱۴۰۱) بررسی هویت زنانه را در این رمان مورد توجه قرار داده‌اند. علاوه بر این، مظفری و طبعی (۱۴۰۲) به تحلیل گفتمان و ایدئولوژی نهفته در رمان شازده احتجاج پرداخته‌اند. در مورد رمان همسایه‌ها، مطالعاتی مانند حیدری و البرزی (۱۳۹۶) به تحلیل این رمان با رویکرد پسااستعماری پرداخته‌اند و ابراهیم‌زاده و دیگران (۱۳۹۵) بر بررسی ویژگی‌های فنی این رمان تمرکز داشته‌اند. همچنین، مطالعات خطیب و یعقوبی (۱۳۹۹)، باقی‌نژاد (۱۳۹۸) و زینالی (۱۳۹۷) نیز به‌طور خاص به رمان همسایه‌ها پرداخته‌اند و به‌ترتیب زبان روایت، ارتباط رمان با رویدادهای تاریخی و تطبیق رمان با ساختار رئالیسم سوسیالیستی را بررسی کرده‌اند.

چنان‌که آشکار است، هیچ‌یک از مطالعات یادشده به‌طور مستقیم به تحلیل نقش لباس در بازنمایی طبقات اجتماعی در رمان‌های مورد نظر پرداخته‌اند. این مسئله نشان می‌دهد که پژوهش حاضر از موضوعی نوآورانه برخوردار است و می‌تواند به گسترش دانش در این حوزه کمک کند.

۴. روش تحقیق

رویکرد فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین، جنبه‌های زبانی و اجتماعی متن را واریسی می‌کند (آفاگل‌زاده، ۱۳۸۵، ۱۲۹). این رویکرد در قالبی چندلایه، روند تجزیه و تحلیل متن را با بافت اجتماعی ترکیب کرده و امکان درکی عمیق‌تر از چگونگی

شکل‌دهی و بازتاب ساختارهای اجتماعی زبان و عناصر ادبی فراهم می‌کند. چنین رویکردی برای واکاوی پرسش‌های مطالعه حاضر نقشی کارآمد دارد. داده‌های مورد نظر از طریق بررسی دقیق متن رمان‌ها جمع‌آوری خواهند شد. برای این منظور، بخش‌هایی از دو اثر که به‌طور صریح یا ضمنی به لباس، ظاهر و تمایزات اجتماعی مربوط هستند، انتخاب می‌شوند. افزون بر این، صحنه‌ها و دیالوگ‌های مهم، توصیف‌ها و تعاملات شخصیت‌ها در جایی که به لباس‌ها یا نشانه‌های اجتماعی اشاره می‌کنند، برای تحلیل بیشتر ثبت خواهند شد.

روند تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از الگوی سه مرحله‌ای فرکلاف (۱۹۸۹، ۲۶) به‌گونه‌ای عملیاتی در قالب گام‌های زیر صورت می‌گیرد:

۱. خواندن اولیه و انتخاب متن: هر دو رمان از منظر لباس و نشانگرهای اجتماعی طبقات اجتماعی مورد بازخوانی قرار می‌گیرند تا نکات مورد نظر شناسایی و گزیده شوند. به‌ویژه بخش‌هایی که نشان‌دهنده ادراک طبقاتی یا موقعیتی هستند که لباس به‌عنوان یک تمایز اجتماعی عمل می‌کند، ثبت می‌شوند.

۲. تحلیل زبانی (سطح توصیفی): تحلیل زبانی مرحله‌ای است که به ویژگی‌های شکلی متن می‌پردازد» (فرکلاف، ۱۹۸۹، ۲۶). در این مرحله، ویژگی‌های خاص زبانی متن‌های انتخاب‌شده از طریق کدگذاری الگوهای زبانی که بر لباس و طبقه تأکید دارند، تحلیل می‌شوند. برای این منظور، نحوه انتخاب کلمات، تصاویر و سایر امکانات ادبی مورد استفاده برای توصیف لباس واری می‌شود. تلاش می‌شود اصطلاحات یا استعاره‌های تکرارشونده‌ای که لباس را با امتیازات اجتماعی یا فرودستی مرتبط می‌کنند، شناسایی شوند.

۳. تفسیر متنی (سطح تفسیری): تفسیر متنی مرحله‌ای است که به رابطه بین متن و تعامل می‌پردازد، یعنی مشاهده متن به‌عنوان محصولی از فرایند تولید و منبعی در فرایند تفسیر» (فرکلاف، ۱۹۸۹، ۲۶). در این گام، کوشش می‌شود تفسیری از چگونگی ارتباط انتخاب‌های زبانی این دو رمان با بافت تاریخی - اجتماعی ایران ارائه شود. در

این تفسیر، کوشش بر آن خواهد بود که توضیحات مربوط به لباس با موضوعات گسترده‌تر قدرت و تمایزات طبقاتی پیوند داده شوند. چنین توضیحی روشن خواهد ساخت که چگونه لباس شخصیت‌های این دو رمان، هنجارهای اجتماعی را منعکس می‌کنند یا در برابر آن‌ها مقاومت می‌کنند.

۴. تبیین فرهنگی-اجتماعی (سطح توضیحی): این مرحله به رابطه بین کنش‌های زبانی و زمینه اجتماعی می‌پردازد و رابطه بین آنچه در متن گفته یا نوشته شده است با زمینه اجتماعی آن را بررسی می‌کند. تلاش می‌شود نشان داده شود که چگونه شرایط اجتماعی، سیاسی و ایدئولوژیک بر تولید و تفسیر متن تأثیر می‌گذارند و متن چه نقشی در بازتولید یا تغییر این شرایط دارد. برای این منظور، تمرکز بحث از یک سو بر این خواهد بود که لباس چگونه نشان‌دهنده قدرت و لایه‌بندی‌های طبقاتی است و از سوی دیگر، ارتباط این روایت‌ها از لباس‌ها با مسئله‌های تاریخی - فرهنگی آن دوره توضیح داده می‌شود تا روشن گردد که ادبیات چگونه دیدگاه‌های اجتماعی حاکم را منعکس می‌کند یا آن‌ها را به چالش می‌کشد.

۵. یافته‌ها

۵-۱. تحلیل رمان شازده احتجاب

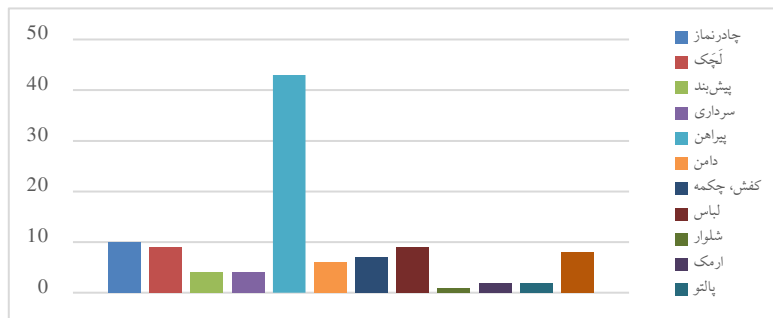
شازده احتجاب روایت آخرین بازمانده از خانواده‌ای اشرافی است که به مرگ نزدیک می‌شود. داستان به شیوه جریان سیال ذهن و در قالب ساختاری تو در تو روایت می‌شود. شازده سالخورده در خانه‌ای که یادآور شکوه گذشته است بین واقعیت و توهم در رفت و آمد است. رفت‌وبرگشت ذهنیت شازده به گذشته و خاطرات او از نیاکانش، از طریق عکس‌های قاب شده بر دیوار روایت می‌شود. عکس‌هایی که یکی یکی با خاطرات شازده از قاب عکس بیرون می‌آیند و داستان را پیش می‌برند. رمان نوعی واکاوی عمیق در لایه‌های فرهنگ و تاریخ ایران است و نمایانگر گذار تدریجی ساخت اجتماعی به ویژه هنجارها و ارزش‌هایی است که نشان‌دهنده تنش‌های طبقات مختلف اجتماعی است.

۱-۱-۵. تحلیل شازده احتجاب در سطح توصیف

این مرحله با تکیه بر واژه‌ها صورت گرفت. ابتدا با شیوه کدگذاری آزاد، بخش‌های مرتبط با لباس و مفاهیم طبقات اجتماعی از متن رمان شازده احتجاب استخراج شد. پس از آن، فراوانی واژگان مرتبط با پوشش و طبقات اجتماعی شمارش شد که نتایج آن به صورت جداگانه در جداول و نمودارهای زیر ارائه می‌شوند.

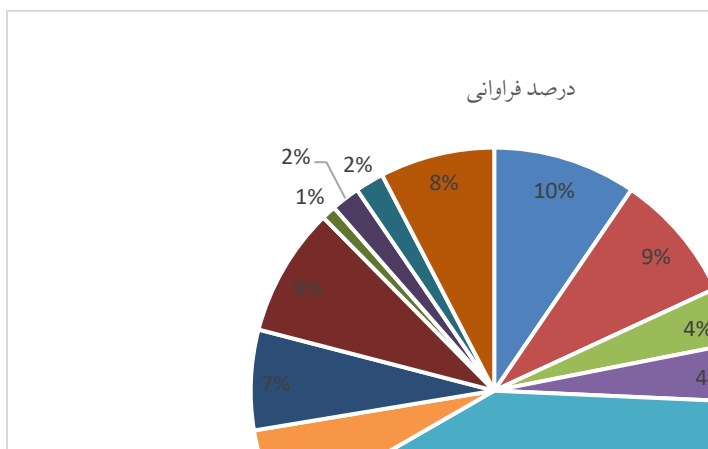
جدول ۱. فراوانی واژگان پوشش در رمان شازده/احتجاب

واژگان مرتبط با پوشش	فراوانی	درصد فراوانی
چادر نماز	۱۰	۱۰٪
لَچک	۹	۹٪
پیش‌بند	۴	۴٪
سرداری	۴	۴٪
پیراهن	۴۳	۴۱٪
دامن	۶	۶٪
کفش، چکمه	۷	۷٪
لباس	۹	۹٪
شلوار	۱	۱٪
ارمک	۲	۲٪
پالتو	۲	۳٪
کلاه	۸	۸٪
مجموع	۱۰۵	۱۰۰٪

نمودار ۱. فراوانی واژگان پوشش رمان شازده احتجاب

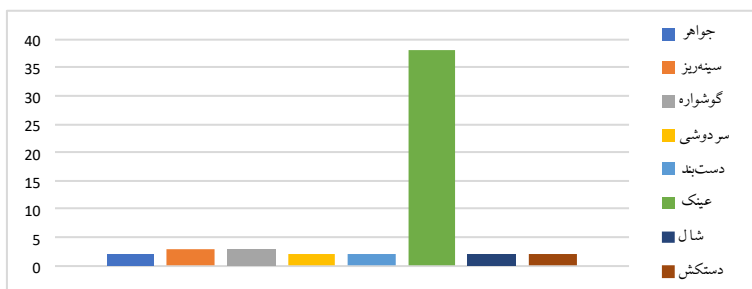
نمودار ۲. درصد فراوانی واژگان پوشش رمان شازده/حتجاب

همان‌طور که در جدول شماره (۱) مشاهده می‌شود، از مجموع ۱۰۵ واژه‌ی مربوط به حوزه لباس، بیشترین فراوانی مربوط به پیراهن با ۴۳ بار و در جدول شماره (۲) بیشترین فراوانی مربوط به عینک با ۳۸ واژه است. هردو واژه یعنی پیراهن و عینک در توصیف فخرالنساء زن قجری و ثروتمند به‌کار برده شده‌اند.

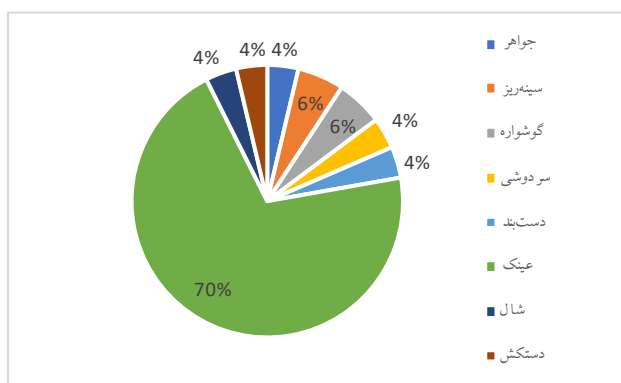
جدول ۲. فراوانی واژگان زیورآلات و لوازم جانبی پوشش در رمان شازده/حتجاب

واژگان مرتبط با زیورآلات و لوازم جانبی پوشش	فراوانی	درصد فراوانی
جواهر	۲	۴٪
سینه‌ریز	۳	۶٪
سردوشی	۲	۴٪
دست‌بند	۳	۴٪
عینک	۳۸	۷۰٪
شال	۲	۴٪
دستکش	۲	۴٪
مجموع	۵۴	۱۰۰٪

نمودار ۳. فراوانی واژگان زیورآلات و لوازم جانبی پوشش در رمان شازده احتجاب

نمودار ۴. درصد فراوانی واژگان زیورآلات و لوازم جانبی پوشش در رمان شازده احتجاب

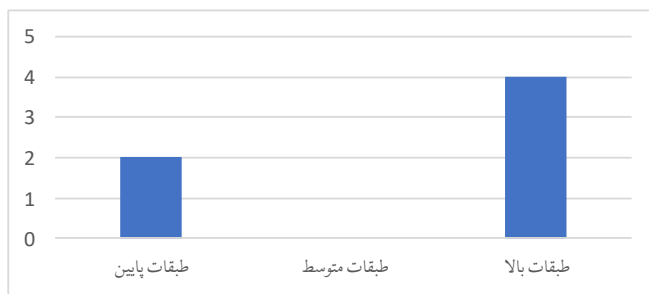
درخصوص جایگاه طبقات اجتماعی، چنان‌که از جدول شماره (۳) برمی‌آید، بیشترین فراوانی واژگان مرتبط با طبقه، متعلق به طبقات بالا و ثروتمند است و بیشترین شخصیت‌های رمان را شاهزادگان قاجاری تشکیل می‌دهند؛ چراکه داستان به خانواده‌ای از نسل شاهزادگان و سیر فروپاشی آن می‌پردازد. در نقطه مقابل این طبقات، مستخدمان قرار دارند که در توصیف پوشش آن‌ها از واژه‌هایی مانند لچک، چادرنماز و پیش‌بند استفاده شده است. ازاین‌رو، با وجود اینکه در این رمان به پوشش مستخدمان نیز پرداخته شده است، بیشترین فراوانی واژگان به کاررفته مربوط به طبقات بالاست.

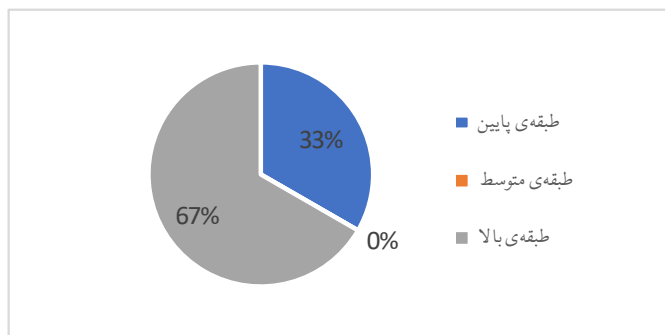
رمان شازده احتجاب در سطح توصیف ظاهری، با به‌کار بردن ۴۳ واژه مربوط به پیراهن و ۳۸ واژه مربوط به عینک، عمدتاً بازتابی از طبقات اجتماعی بالا است. فراوانی واژگان توصیفی مربوط به جایگاه طبقاتی شخصیت‌های داستانی نیز، چنان‌که در جدول شماره (۳) مشاهده می‌شود، طبقات بالا را برجسته‌تر می‌سازد؛ چنان‌که در نمودار شماره ۶، رقمی برابر با ۶۷ درصد را نشان می‌دهد. عبارت‌های مورد استفاده در شازده احتجاب نیز مؤید نسبت سطح ظاهری واژگان با خصلت‌های طبقات فرادست است. شازده با عبارت‌بندی‌هایی نظیر «فرمایش بفرمایم»، «قدغن می‌فرمودیم»، «ما فرموده‌ایم»، «سر مبارک را تکان می‌دهیم»، «جبروت قدرقدرتی» و...، اولاً به‌نوعی این زبان از موضع قدرت را به استهزا می‌گیرد و ثانیاً می‌خواهد، با وجود اینکه قدرت و اختیارات شاهی را ندارد، خود را به جمع اجدادش متصل کند (صابرپور و غلامی‌نژاد، ۱۳۸۸، ۱۶).

جدول ۳. فراوانی طبقات اجتماعی رمان شازده احتجاب (برگرفته‌شده از مفاهیم پوشش در شخصیت‌ها)

شخصیت‌ها	اسامی	فراوانی	درصد فراوانی
طبقه پایین	فخری مراد	۲	۳۳٪
طبقه متوسط	-	۰	-
طبقه بالا	فخرالنساء خسرو (شازده) پدربزرگ عمه‌ها	۴	۶۷٪

نمودار ۵. فراوانی طبقات اجتماعی رمان شازده احتجاب (برگرفته‌شده از مفاهیم پوشش در شخصیت‌ها)

نمودار ۶. درصد فراوانی طبقات اجتماعی رمان شازده احتجاب (برگرفته از مفاهیم پوشش در شخصیت‌ها)

۵-۲-۱. تحلیل شازده احتجاب در سطح تفسیر

رمان شازده احتجاب در سطح تفسیر، ماجرایی سیاسی و اجتماعی را روایت می‌کند. در این رمان از قدرت و زوال خاندانی سخن گفته می‌شود که سال‌ها به صورت جابرانه بر ایران حکومت کرده‌اند و فرزندان آن‌ها، با از دست دادن پایگاه حکومت اجدادی، تنها، منزوی و رنجور از بیماری‌های جسمی و روحی، بار احساس گناه و بیزاری از فجایع اجداد را بر دوش می‌برند. در حالی که حوزه اقتدار و زورگویی آنان به خانه‌ای قدیمی با دیوارهای بلند و حوض آبی گندیده با ماهی‌های مرده محدود شده است و حرم‌سرایشان زنی است که در عین حال، کلفت و خانم خانه است (میرصادقی، ۱۳۹۴، ۱۷۳).

داستان در قالب سه شخصیت، خسرو، شازده قاجار؛ فخرالنساء، دختر عمه و همسر شازده احتجاب؛ و فخری، کلفت شازده، بیان می‌شود. فخری و فخرالنساء دو شخصیت مقابل یکدیگرند که شازده باعث اتصال آن‌ها به یکدیگر می‌شود. فخری زنی کلفت و از خانواده‌ای فقیر و فخرالنساء از خانواده‌ای قجری است.

در تیپ‌شناسی این دو زن، فخرالنساء دائماً با عینک و پیراهن توری سفید توصیف شده است که نشان‌دهنده اصیل بودن و کتاب‌خوان بودن اوست. حتی شاید بتوان گفت رنگ سفید، نشانه پاک‌ی و بی‌گناهی او در برابر آنچه بر سرش آورده‌اند و نیز نفرتی است که در دلش به جای گذاشته‌اند. از جهتی، تأکید بر رنگ سفید و جنس تور در پوشش و

پیراهن‌های فخرالنساء، معنایی طبقاتی دارد. رنگ سفید عموماً در اختیار طبقات ثروتمند است؛ طبقات ثروتمندی که دارایی آن‌ها به یک لباس منحصر نمی‌شود و به محض اینکه لباسشان با لکه‌ای کثیف شود، می‌توانند سریع آن را تعویض کرده و لباس دیگری بپوشند. در اینجا، فخرالنساء خانم خانه است و کارهایش را مستخدم، فخری، انجام می‌دهد. او صبح تا شب کنار پنجره نشسته و کتاب می‌خواند؛ پس بدون بروز مشکلاتی از قبیل کثیفی و لکه، می‌تواند پیراهن‌های سفید و توری بپوشد. رنگ، جنس و مدل پوششی که به محض اینکه شازده از فخری می‌خواهد آن‌ها را بپوشد، کارکردش تغییر می‌کند. فخری به این دلیل در لباس‌های خانمش احساس راحتی ندارد که گذشته از تفاوت اندامی آن دو، مدام درگیر کار خانه و رفت‌وروب است؛ پس اصلاً استفاده از رنگ سفید در ذهنش جایی ندارد و هنگامی که در مقام مقایسه با خانمش قرار می‌گیرد، تفاوت طبقه اجتماعی آن دو به وسیله پوشش در ظاهرشان باز نمود می‌یابد.

عینک برای توصیف ریزبینی و نکته‌سنجی فخرالنساء استفاده شده است؛ زنی که چیزی از چشمش پنهان نمی‌ماند، اما عینک مانند پوششی بر روی چشمانش است که هیچ‌گاه نمی‌توان از حالت چشمانش به اعماق وجودی او پی برد. او در عین حال ظریف و شکننده است. در توصیفش می‌خوانیم:

فخرالنساء ایستاده بود کنار کالسکه چهاراسبه، با همان پیراهن تور سفید که روی سینه‌اش چین‌دار بود، با همان چشم‌هایی که از پشت شیشه‌های درشت عینک نگاه می‌کرد یا نمی‌کرد» (گلشیری، ۱۳۸۴، ۱۰).

چشم‌هایش پیدا نبود، هیچ‌وقت درست پیدا نبود. شعله‌ها توی شیشه عینکش می‌لرزید. کتاب زیر بغلش را گذاشت روی طاقچه. دامنش را به دست گرفته بود. از روی خرده‌ریزها رد شد و ساعت جد کبیر را برداشت و کوک کرد (گلشیری، ۱۳۸۴، ۱۱).

اما متقابلاً، در توصیف فخری می‌خوانیم:

فخری پیش‌بند بسته بود. جارو دستش بود. با همان روسری گلدار و همان چشم‌های سیاه و زنده و آن دهان باز. ردیف دندان‌هایش درشت بود، سفید بود (گلشیری، ۱۳۸۴، ۱۰).

در سطح توصیف مشخص شد که لباس‌هایی از قبیل لچک، پیش‌بند و چادرنماز برای پوشش فخری استفاده شده است؛ چیزی که کاملاً با پوشش فخرالنساء تفاوت دارد. اصرارهای شازده برای تبدیل ظاهر فخری به فخرالنساء کم‌کم در درون او تأثیر می‌گذارد و شاید بتوان گفت استفاده از لوازم آرایشی و جواهرات خانم، نوعی بازی روانی در او ایجاد کرده است؛ به‌گونه‌ای که هر شب، پیش از آمدن شازده، جلوی آینه می‌ایستد و خودش را با فخرالنساء مقایسه می‌کند، در حالی که این دو شخصیت در همه چیز با یکدیگر متفاوت‌اند. نه تنها آن‌ها در پوشاک، سواد و اندام تفاوت دارند، بلکه خندیدن آن‌ها نیز با یکدیگر متفاوت است و با تمام تلاشی که شازده می‌کند، فخری هیچ‌گاه نمی‌تواند حتی ذره‌ای به فخرالنساء شبیه شود:

پیش‌بندش را باز کرد و گذاشت توی جیب پیراهنش. لچکش توی جیب پیش‌بند بود: «اگه کمرم یه کم لاغرتر می‌شد... هرکاری می‌کنم باز هم نمیشه. این چشم‌ها... کاش خالم هیچ‌وقت پاک نمی‌شد. وقتی خانم کتاب می‌خوند، بلندبلند می‌خندید. شازده گفت: بخون. گفتم: من که سواد ندارم. گفت: من یادت می‌دم (گلشیری، ۱۳۸۴، ۶۳).

بلند شد رفت سر قفسه لباس‌ها. به پیراهن‌ها دست کشید. تمام پیراهن‌ها از تور سفید بود: چرا یه جور دیگه لباس بپوشم؟ من که دیگه خسته شدم. یکی از پیراهن‌ها را برداشت، رفت جلوی آینه، آن را گرفت جلوی سینه‌اش و توی آینه نگاه کرد. خم شد، به عکس هم نگاه کرد: همه‌اش یقه دالبری، مٹ لباس خانم (گلشیری، ۱۳۸۴، ۶۳).

در جایی دیگر می‌خوانیم:

دستبندها را برداشت و یکی یکی دستش کرد: هنوز تنگه. این انگشت‌ها! انگشت‌های خانم کشیده و سفید بودند. ناخن‌هایش... «آخر وقتی آدم، از صبح تا شب، با این همه ظرف (گلشیری، ۱۳۸۴، ۶۹).

نمونه‌ای دیگر:

گفتم: شازده‌جان، پیراهنم! گفت: به جهنم، یکی دیگر... گفتم: من نمی‌خواهم این پیراهن‌ها را بپوشم. اگلاً یک پیراهن دیگر، یک‌طور دیگر برایم بخر. گفت: می‌توانی پیراهن فخری را بپوشی و لچکش را به سرت ببندی. گفتم: نه، من نمی‌توانم. دستم طاقت این همه کار را ندارد (گلشیری، ۱۳۸۴، ۷۳).

در داستان، از پوشش‌هایی مانند سرداری خز، سردوشی، کلاه پهلوی، تکه‌های براق سردوشی، پیراهن‌های سیاه بلند و عصا نام برده شده است که همگی بازنمودی از

لباس شاهان و شاهزادگان هستند. البته لباس سیاه بلند، اگرچه در مجلس ختم پدر بزرگ برای عمه‌های تنی و ناتنی استفاده شده است، در مقابل لباس فخرالنساء که توری، سفید و بلند است، نشانی از تقابل سیاهی و سفیدی و پاکی و ناپاکی آنان است.

۵-۱-۳. تحلیل شازده احتجاب در سطح تبیین

برای تبیین جایگاه شازده احتجاب در تاریخ سیاسی - اجتماعی ایران، باید این نکته را به یاد داشت که رمان، به دلیل ارائه تصویری از دوره‌ای خاص، دارای ابعاد تاریخی قابل توجهی است؛ اگرچه رمان نه تنها تاریخ نیست، بلکه مرزهای خاص خود را با روایت تاریخی دارد. با این همه، «هر رمان، مستقیم یا غیرمستقیم، توصیفی از جامعه‌ای خاص در زمانه‌ای معین است» (میرعابدینی، ۱۳۷۷، ۴۷۲). نسبت رمان با تاریخ، همواره یکی از مناقشه‌برانگیزترین موضوعات در نظریه ادبی بوده است.

برخلاف نگاه سنتی که تاریخ را روایتی مبتنی بر «واقعیت‌های عینی» و رمان را روایتی مبتنی بر «تخیل شخصی» می‌دانست، بسیاری از نظریه‌پردازان پساساختارگرا، از جمله هایدن وایت در کتاب فراتاریخ، بر این باورند که خود روایت تاریخی نیز، همچون رمان، بر ساخته‌ای زبانی و گفتمانی است که بر اساس الگوهای روایی و استعاره‌های بنیادین فرهنگ خود شکل می‌گیرد. او تاریخ را «نه ذیل حکمت یا فلسفه یا علم، بلکه ذیل ادب، روایت، نظریه ادبی و سیاست قرار می‌دهد» (آقاجری، ۱۳۹۶، ۲۱). از این رو، در باب نسبت رمان با تاریخ و مستندات تاریخی، میان منتقدان یا نویسندگان اجماع چندانی وجود ندارد.

سیمین دانشور، با نگاهی هستی‌شناختی به کنش روایت، گفته است که «هر نویسنده‌ای یک‌پا مورخ است، منتها تاریخ‌نویس دل آدمی در روزگاری خاص» (میرعابدینی، ۱۳۷۷، ۴۷۲). در چنین منظری، رمان با تکیه بر امکان‌های شرطی روایت، می‌تواند ابعادی از واقعیت تاریخی را بازنمایی کند که در اسناد رسمی و روایت‌های کلان تاریخ‌نگارانه مغفول می‌مانند. رمان‌نویس می‌تواند پرسش‌هایی مربوط به زندگی روزمره، ذهنیت سوژه‌ها، ترس‌ها و آرزوهای افراد و خشونت‌های پنهان

مناسبات قدرت را در قالب داستان خود روایت کند. از این منظر، رمان نه تنها در مقابل تاریخ، مرزی نامشخص دارد، بلکه در بهترین نمونه‌های خود، به تاریخ ناممکن راه می‌یابد؛ یعنی روایت آنچه در تاریخ رسمی، به دلیل فقدان مدارک یا حذف عمدی گفتمان‌های فرودست، مجال ظهور نمی‌یابد. به عبارتی، رمان را می‌توان تاریخ امکان‌ها و تاریخ را رمان اجبارها نامید.

گنورگ لوکاچ، نسبت ادبیات و تاریخ را نه در شباهت صوری رویدادها، بلکه در انعکاس مناسبات تولیدی مسلط و کشمکش‌های طبقاتی نهفته در بستر داستان می‌داند. او با اشاره به آثار ارنست تئودور هوفمان می‌گوید: «دنایای هوفمان، با همه آن فضای شبح‌آلود و پری‌وارش، انعکاس کاملاً دقیقی از اوضاع آلمان زمان اوست، یعنی کشوری که از یک مطلق‌گرایی فنودالی منحط به یک سرمایه‌داری به همان اندازه منحط سیر می‌کند» (به نقل از: میرعابدینی، ۱۳۷۷، ۴۷۳).

بدیهی است که پایگاه طبقاتی مؤلف و طیف مخاطبان مفروض هر اثر، بر محتوای کتاب تأثیر ویژه‌ای دارد. از این رو، طبیعی است که شازده احتجاب را به عنوان اثری گفتمانی، محصول بافت اجتماعی تولیدش بدانیم و آن را نوعی واکنش نسبت به شرایط زمانه خودش به حساب آوریم.

اما مسئله اصلی در سطح تبیین پژوهش حاضر، چگونگی استفاده از پوشش برای بازتاب تمایزات طبقاتی است. رمان شازده احتجاب استبداد حاکم بر ایران را به تصویر می‌کشد و خانه شازده می‌تواند نمونه‌ای از جامعه‌ای کوچک قلمداد شود که توسط خودخواهی و بی‌درایتی‌های شازده اداره می‌شود. آنچه بر سر زن و مستخدم خود می‌آورد، نمونه کاملی از رنج دادن انسان‌هاست که در اینجا به وسیله پوشاندن لباس‌های اعیانی بر تن مستخدم خود و وادار کردن او به انجام آنچه نمی‌خواهد، تصویر شده است. کسی که در خانواده‌ای از طبقات پایین و فقیر به دنیا آمده است، هنگامی که در پوشش‌های اعیانی خانمش ظاهر می‌شود، دچار نوعی تضاد روحی با خود می‌شود. مدام در ذهنش کارهای خانه را که باید انجام شوند به یاد می‌آورد و دست‌هایش را که از

زیادی کار زمخت شده‌اند، با دست‌های ظریف خانمش مقایسه می‌کند. زیورآلاتی که اصلاً براننده او نیستند، ولی به اجبار از آن‌ها استفاده می‌کند، نشان از تمایز طبقاتی دارند؛ اما در نهایت، او درگیر جبر و قدرت‌نمایی شازده است و اختیاری از خود ندارد تا به این روند خاتمه دهد؛ زیرا دنیایش در همان خانه شازده و رسیدگی به امور خانه خلاصه شده است و تنها چاره کارش، مرگ شازده است.

۵-۲. تحلیل رمان همسایه‌ها

رمان همسایه‌ها با زاویه دید درونی و به شیوه راوی - قهرمان روایت می‌شود. داستان، روایت مسائل گوناگون زندگی ساکنان خانه‌ای اجاره‌ای است؛ مستأجرانی که زندگی را با فقر، بیماری، جهل، خرافات، فساد اخلاقی، کینه‌ورزی‌ها و، در عین حال، مهربانی‌ها و همراهی‌ها سپری می‌کنند. داستان، سیر رشد روحی و تحول فکری نوجوانی به نام «خالد» از طبقه پایین و فرودست جامعه است. خالد وارد جریان‌هایی می‌شود که رفته‌رفته او را به جوانی مبارز و انقلابی تبدیل می‌کند.

۵-۲-۱. تحلیل همسایه‌ها در سطح توصیف

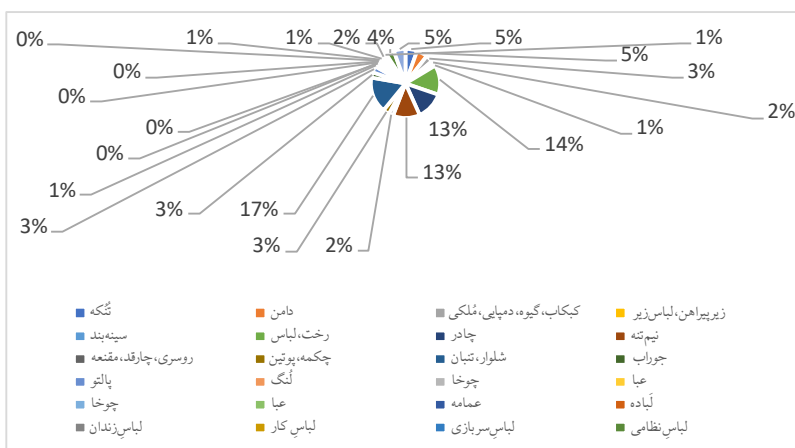
مرحله توصیف با تکیه بر واژه‌ها صورت می‌گیرد. ابتدا با شیوه کدگذاری آزاد از متن، بخش‌های مرتبط با پوشش و مفاهیم طبقات اجتماعی در رمان همسایه‌ها استخراج شد و پس از آن، فراوانی واژگان با محوریت پوشش و طبقات اجتماعی مورد شمارش قرار گرفت که به‌صورت جداگانه در جدول‌ها و نمودارها نمایش داده می‌شوند.

جدول ۴. فراوانی واژگان پوشش در رمان همسایه‌ها

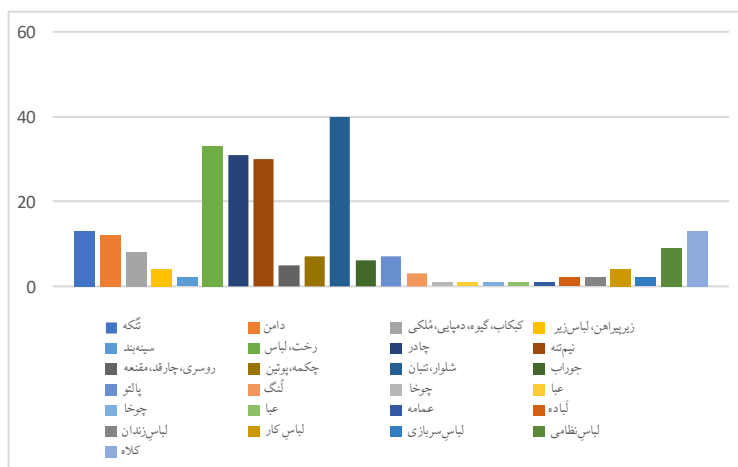
واژگان مرتبط با پوشش	فراوانی	درصد فراوانی	واژگان مرتبط با پوشش	فراوانی	درصد فراوانی
تُکّه	۱۳	۵٪	پالتو	۷	۳٪
دامن	۱۲	۵٪	لُنگ	۳	۱٪
کِبکاب، گیوه، دم‌پایی، مُلکی	۸	۳٪	چوخا	۱	۰٪
زیرپیراهن، لباس‌زیر	۴	۲٪	عبا	۱	۰٪
سینه‌بند	۲	۱٪	عمامه	۱	۰٪
رخت، لباس	۳۳	۱۴٪	لباده	۲	۱٪

واژگان مرتبط با پوشش	فراوانی	درصد فراوانی	واژگان مرتبط با پوشش	فراوانی	درصد فراوانی
چادر	۳۱	۱۳%	لباس زندان	۲	۱%
نیم‌تنه	۳۰	۱۳%	لباس کار	۴	۲%
روسری، چارقد، مقنعه	۵	۲%	لباس سربازی	۲	۱%
چکمه، پوتین	۷	۳%	لباس نظامی	۹	۵%
شلوار، تنبان	۴۰	۱۷%	کلاه	۱۳	۵%
جوراب	۶	۳%	مجموع	۲۳۸	۱۰۰%

نمودار ۷. فراوانی واژگان پوشش در رمان همسایه‌ها

نمودار ۸. درصد فراوانی واژگان پوشش در رمان همسایه‌ها

همان‌طور که در جدول شماره (۴) مشاهده می‌کنیم، از مجموع ۲۳۸ واژه، بیشترین مقدار فراوانی لغات مرتبط با پوشش در رمان همسایه‌ها متعلق به شلوار و تنبان (۴۰ مورد) است. همچنین واژگانی از قبیل چادر، نیم‌تنه و گیوه در سطح توصیف وجود دارند و علاوه بر اینکه بازتابی از پوشش طبقات پایین هستند، جزو معمولی‌ترین و کاربردی‌ترین پوشش‌ها در اختیار قشر پایین قرار دارند، اشخاص آن‌ها را مورد استفاده قرار داده و در بسیاری از موارد مانند نیم‌تنه، صرفاً جنبه محافظت در برابر سرما را دارند (بدون هرگونه کارکرد زیبایی‌شناسی). در تمامی موارد چادر به عنوان پوششی سنتی استفاده شده است و در بخش‌هایی از کتاب می‌خوانیم که بیشترین استفاده‌اش مربوط به مادر خالد، نمونه یک زن دانا و سنتی است. بلورخانم دائماً از امان‌آقا، همسرش کتک می‌خورد و در حالی که پوشش مناسبی ندارد از اتاقشان بیرون انداخته می‌شود و خاله‌گل چادرش را دور او می‌پیچد تا در برابر نگاه همسایه‌ها از او محافظت کند:

بلورخانم چادر مادرم را دور خودش می‌پیچد و می‌نشیند سه کنج اتاق و حق می‌کند. حلقه‌های تابدار موی بلورخانم از زیر چادر نماز مادرم بیرون زده است. چشم‌هایش قرمز شده است. حالا دیگر زنجمره نمی‌کند. قندداغ می‌خورد و خودش را بیشتر لای چادر می‌پیچد (محمود، ۱۳۷۵، ۴).

نیم‌تنه با فراوانی ۳۰ لباسی است که حالتی روپوش مانند دارد. شلوار و تنبان ابتدایی‌ترین پوششی است که هر فردی می‌تواند از آن استفاده کند و در بسیاری از بخش‌ها می‌خوانیم که شخصیت‌ها از فقر زیاد دائماً در حال وصله و پینه کردن شلوارهایشان، نیم‌تنه‌هایشان و لباس‌هایشان هستند زیرا از مصرف زیاد تمامی آن‌ها دچار پارگی یا ساییدگی شده است:

پدرم کنار منقل چندک می‌زند و سیگار می‌پیچد. مادرم چای می‌ریزد و بعد آستین نیم تنه پدرم را که از بالا جدا شده است پس‌دوزی می‌کند (محمود، ۱۳۷۵، ۵).

در جایی دیگر می‌خوانیم:

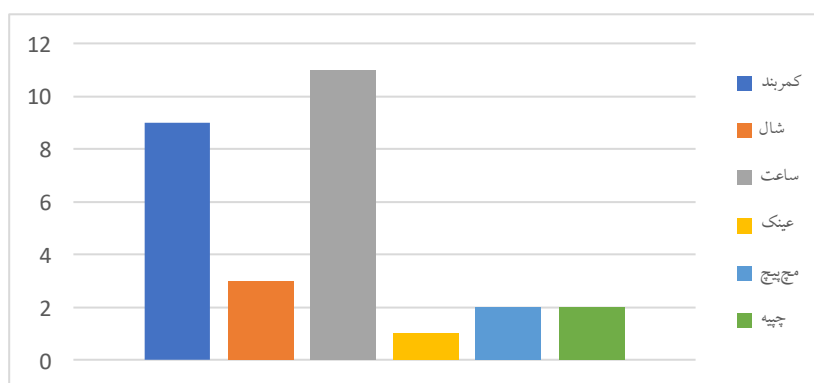
عموبندر تمام سال را، چه تابستان و چه زمستان، با یک فرنج نظامی کهنه و یک شلوار نظامی کهنه و یک پوتین اخراپی‌رنگ که خودش وصله‌پینه‌شان می‌کند، سر می‌کند.

- عموبندر، چرا برای خودت لباس نمی‌خری؟
- صغیرای دختر واجب‌ترین پسر. (محمود، ۱۳۷۵، ۱۰)

در حوزه توصیف و واژگان مرتبط با زیورآلات و لوازم جانبی چنان که جدول شماره (۵) نشان می‌دهد، بیشترین فراوانی مربوط به «ساعت» است. پدر خالد با فروش ساعتش که تنها دارایی ارزشمند اوست، پول رفتن به سفر کویت را جور می‌کند بدین ترتیب ساعت در دوره روایت داستان جزئی از زیورآلات قیمتی به حساب می‌آمده است.

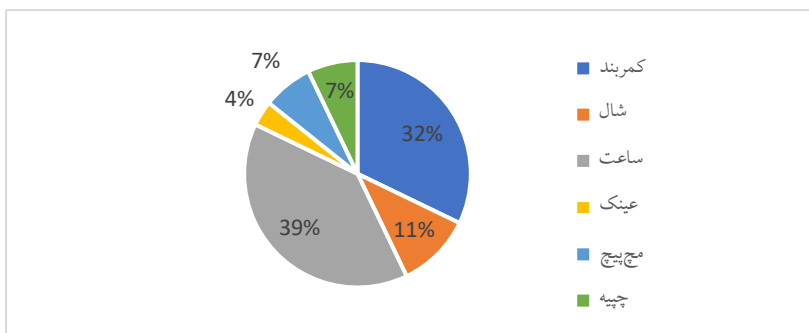
جدول ۵. فراوانی واژگان زیورآلات و لوازم جانبی پوشش در مان همسایه‌ها

واژگان مرتبط با زیورآلات و لوازم جانبی پوشش	فراوانی	درصد فراوانی
کمر بند	۹	۳۳٪
شال	۳	۱۱٪
ساعت	۱۱	۳۹٪
عینک	۱	۴٪
مچ‌بند	۲	۷٪
چپه	۲	۷٪
مجموع	۲۸	۱۰۰٪

نمودار ۹. فراوانی واژگان زیورآلات و لوازم جانبی پوشش در مان همسایه‌ها

نمودار ۱۰. درصد فراوانی واژگان زیورآلات و لوازم جانبی در رمان همسایه‌ها

در جدول شماره (۶) که نمایانگر وضعیت طبقات اجتماعی است، بیشترین فراوانی مربوط به طبقات اجتماعی پایین است. می‌توان گفت که تمام داستان، روایت فقر و نداری همسایه‌ها است. شخصیت‌هایی که در این موقعیت طبقاتی قرار دارند، با ۶۴ درصد بیشترین سهم را به خود اختصاص داده‌اند

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۶۲

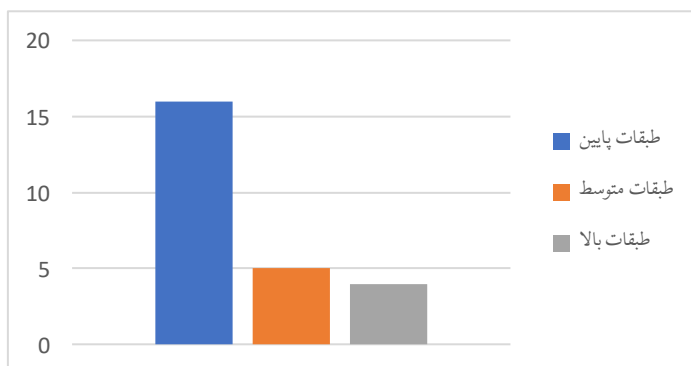
دوره ۱۸، شماره ۴

پاییز ۱۴۰۵

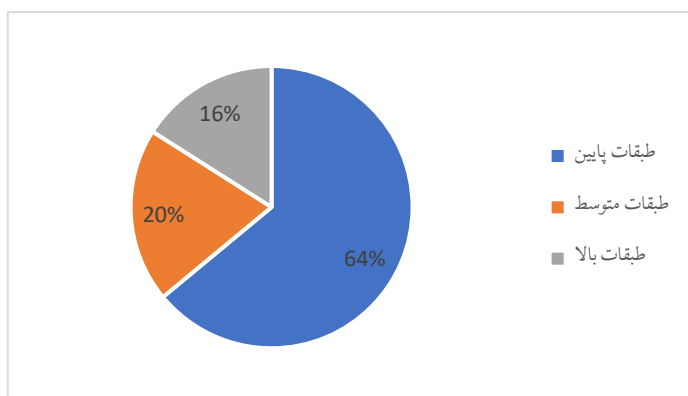
پیاپی ۷۲

جدول ۶. فراوانی طبقات اجتماعی (برگرفته شده از مفاهیم پوشش در شخصیت‌ها)

رمان همسایه‌ها				شخصیت‌ها
درصد فراوانی	فراوانی	اسامی	طبقه اجتماعی	
۶۴%	۱۶	صنم خاله رعنا غلام دختر خاله خواجه توفیق بانو کرم زندانی‌ها	خاله (راوی) اوستا حداد جمیله عموندر رحیم خرکچی حسنی رضوان خاله گل	طبقه پایین
۲۰%	۵	بیدار پندار	امان‌آقا بلور خانم شوق	طبقه متوسط
۱۶%	۴	بهرام رئیس سربازی	سیه چشم مادر سیه چشم	طبقه بالا

نمودار ۱۱. فراوانی طبقات اجتماعی (مستخرج از تحلیل پوشش شخصیت‌ها)

نمودار ۱۲. درصد فراوانی طبقات اجتماعی (مستخرج از تحلیل پوشش شخصیت‌ها)

۵-۲-۲. تحلیل همسایه‌ها در سطح تفسیر

همسایه‌ها ماجرای اجتماعی و سیاسی را روایت می‌کند. حوادث داستان حدود سال ۱۳۳۰ در خوزستان می‌گذرد. داستان در یک خانه همسایه‌داری با نمونه‌هایی از اقشار فرودست جامعه، مانند قهوه‌چی، قاقاقچی، مکانیک، کارگران فصلی و... شکل می‌گیرد. خالد، قهرمان داستان، فرزند یکی از این خانواده‌هاست که به سن بلوغ رسیده است. گرچه «بلورخانوم»، زن عشوه‌گر قهوه‌چی، چشم او را به دنیای جسم گشوده

است، اما اگر اتفاقی روی نمی‌داد و پای او به بازداشتگاه و سپس به کتابفروشی مجاهد باز نمی‌شد، شاید عاقبت او نیز چیزی مشابه سایر همسایه‌ها می‌شد.

در این رمان، تیپ‌های گوناگونی در قالب شخصیت‌هایی با لباس نظامی، لباس کار، لباس زندان و... توصیف شده‌اند؛ نمونه‌های فراوانی که با توجه به موضوع رمان، بازنمودی از اقشار مختلف جامعه در سال‌های ۱۳۳۰ به شمار می‌روند.

زنان به‌طور مشخص به دو گروه تقسیم شده‌اند. گروه نخست، زنانی عشوه‌گر مانند بلورخانم هستند که با دامن، سینه‌بند، بلوز دکمه‌دار و تنکه توصیف می‌شوند؛ یا زنانی مانند رضوان که پیوسته چادر از سر می‌اندازند و با سرِ باز و پیراهنِ چسبان در برابر مردان غریبه می‌چرخند و عشوه‌گری می‌کنند و سرانجام مورد شماتت همسر قرار می‌گیرند. حرف‌های بسیار پشت سر آن‌ها دهان‌به‌دهان می‌چرخد و عاقبت نیز توسط همسرشان در یک دعوای ناموسی به قتل می‌رسند. در متن، با تذکرات پیاپی همسر دربارهٔ سر کردن چادر مواجه هستیم.

گروه دوم، زنانی خانه‌دار و همراه مانند خاله‌گل و صنم هستند که برای تأمین هزینهٔ زندگی و همراهی با همسر و فرزندشان، پیوسته در تلاش‌اند. تمام توصیفی که از خاله‌گل در سطح داستان می‌شود، این است که در حال وصله و پینه کردن و پس‌دوزی لباس‌های خالد و جمیله و اوساحداد است یا برای خالد پلیور می‌بافد:

مادرم دارد برایم لباس گرم می‌بافد. پول پدرم که رسید، چند کلاف پشم خرید و دست به‌کار شد. جلو و پشت را تمام کرده‌است. مانده آستین‌ها که همین دو سه روزه تمام است. شلوار تازه‌ام را که از خیاط بگیرم، درست و حسابی نونوار می‌شوم. رنگ عنابی به رنگ سیاه می‌آید. تنِ یکی از بچه‌های بالای شهر دیده‌ام. مادرم چقدر دکان به دکان گشت تا کلاف عنابی رنگ پیدا کرد (محمود، ۱۳۷۵، ۵۶).

و یا:

جمیله خودش را می‌کشد کنار سفره. شامش را می‌خورد و می‌خواهد. مادرم سفره را جمع می‌کند و می‌نشیند پای لباس گرم من (محمود، ۱۳۷۵، ۵۷).

داستان به مردها بیش از زنان می‌پردازد. مردان داستان به دو گروه تقسیم می‌شوند: گروه اول، مردانی مانند امان‌آقا، اوساحداد، عموبندر، رحیم خرکچی و باقی همسایه‌ها

که هرکدام به نوبه خود دارای شغلی بسیار سطح پایین در جامعه هستند و در همسایگی یکدیگر زندگی می‌کنند. گروه دوم، مردانی مانند شفق، بیدار و پندار که آدم‌های روشن‌فکر جامعه آن دوران‌اند، کتاب‌فروشی دارند، به مخالفت با جامعه و فقر پرداخته‌اند، خواهان برابری اجتماعی‌اند و تا حدی تأثیرگذارند که از خالد، همان پسر که در قهوه‌خانه کار می‌کند و پدرش آهنگر است و در همسایگی مردان گروه اول زندگی می‌کند، شخصیتی انقلابی و مبارز می‌سازند:

شب از نیمه گذشته است که به خانه می‌رسم. در خانه همیشه باز است. هیچ وقت در خانه را نمی‌بندیم. لولاها زنگ زده است و یکی از لنگه‌های پوسیده در به زمین نشسته است. با تک‌پا می‌روم تو اتاق. لباسم را بیرون می‌آورم. از اتاق می‌زنم بیرون و جلو اتاق پدرم دراز می‌کشم. آسمان بلند است. ستاره‌ها پر نور و درخشانند. صدای جیرجیر تخت بلورخانم به گوشم می‌نشیند. لباس کار می‌پوشم و قاطی بچه‌ها می‌روم تو ریسندگی (محمود، ۱۳۷۵، ۷۸).

باقی مردان نیز در بسیاری از موارد با لباس کار، لباس راه‌راه زندان و لباس نظامی توصیف شده‌اند.

۵-۲-۳. تحلیل همسایه‌ها در سطح تبیین

احمد محمود مشاهده‌گری توانا در به تصویر کشیدن زندگی جنوب است. «بندر» طرحی جامع از جلوه‌های گوناگون فقر، بیکاری و بی‌فرهنگی باربران و کارگران بندر است؛ بندری که درونی تیره دارد و ظاهری رنگ‌گرفته از سیل اتومبیل‌های وارداتی و صف نفتکش‌هایی که ثروت ملی را به یغما می‌برند. عناصر رنگینی چون دریا، آفتاب و نخلستان، سازنده فضای داستان و تعیین‌کننده درون‌مایه آن هستند و، مثل بسیاری دیگر از داستان‌های بومی، عاملی تزئینی نیستند (میرعابدینی، ۱۳۷۷، ۵۶۶). مضمون غالب در همسایه‌ها، نابرابری اجتماعی است. از این رو، بازنمایی اختلاف‌های طبقاتی، فقر و سیاست، گفتمان غالب متن می‌باشد:

مرد میانسال، پیراهن لاجوردی‌رنگ به تن دارد. موی سرش نرم است. شعار که می‌دهد و دستش را که تکان می‌دهد، موی بلندش پخش می‌شود تو صورت سبزه‌اش. تو میدان همه‌جور آدم هست. کارگران آبی‌پوش نفت، کارگران راه‌آهن با اندام‌های ورزیده و چهره‌های تیره. کارگران ریسندگی با رنگ‌های پریده، شاگردان مدرسه، کارمند، کاسب، زن پیر، جوان و همه قاطی هم (محمود، ۱۳۷۵، ۶۱).

برای برقرار کردن نسبت میان این مضامین با وضعیت سیاسی - اجتماعی آن سال‌ها، به‌روشنی می‌توان از کارکرد اجتماعی پوشش در این رمان سخن گفت؛ چه آنجا که مبارزه در لباس‌هایی مانند لباس زندان، لباس کار و لباس نظامی بازتاب یافته است و چه آنجا که فقر در لباس‌هایی باز نمود دارد که همسایه‌ها هر شب، برای روز بعدشان وصله می‌زنند و رفو می‌کنند.

۵-۳. تحلیل تطبیقی پایانی

از منظر جامعه‌شناسی ادبیات، خوانش هم‌زمان این دو رمان نشان می‌دهد که هر دو اثر، با وجود تفاوت در سبک روایت، در یک نقطه همگرا هستند: هر دو، «لباس» را به‌عنوان میدان نبرد طبقاتی به تصویر می‌کشند، اما با دو راهبرد متفاوت. در شازده احتجاب، لباس نه برای مبارزه، بلکه برای بازنمایی زوال و ناتوانی طبقه اشراف در بازتولید هژمونی خود به کار می‌رود. پوشش‌های اعیانی در این رمان دیگر نماد قدرت نیستند، بلکه تابوت‌های خالی‌اند که یادآور مرگ تدریجی یک طبقه تاریخی‌اند. تلاش شازده برای پوشاندن لباس‌های اشرافی بر تن فخری، نه تنها تحمیل سلطه، بلکه اقدامی واپس‌گرایانه برای انکار مرگ طبقاتی خویش است.

در نقطه مقابل، همسایه‌ها لباس را در خدمت نقد ساختاری نظام سرمایه‌داری وابسته به تصویر می‌کشند. در این رمان، لباس نه تنها فقر را بازنمایی می‌کند، بلکه ابزاری برای نشان دادن چرخه بازتولید محرومیت و نقش ایدئولوژی در طبیعی‌سازی نابرابری است. وصله‌های پی‌درپی لباس‌ها در شب، استعاره‌ای از بازتولید روزانه فقر در چرخه‌ای است که نه تنها فرد، بلکه نسل‌ها را دربرمی‌گیرد. در این میان، لباس‌های نظامی و زندان، نماد سرکوب ساختاری طبقه کارگر به‌دست دولت وابسته‌اند.

به عبارت دیگر، در حالی که گلشیری، به مثابه یک روشنفکر مدرن، بحران مشروعیت ذهنی طبقه مسلط را روایت می‌کند، احمد محمود، به مثابه یک نویسنده متعهد، بحران مادی بازتولید زندگی را به تصویر می‌کشد. در نتیجه، این دو رمان در کنار هم، تصویر نسبتاً کاملی از دیالکتیک قدرت و فرودستی در جامعه ایران دوران

گذار ارائه می‌دهند. یکی از بالا به پایین به زوال قدرت می‌نگرد و دیگری از پایین به بالا به رنج ناشی از سلطه. آنچه این دو را به هم پیوند می‌دهد، این است که هر دو، پوشش را نه عنصری تزئینی، بلکه بخشی از زیرساخت نمادین مناسبات تولید می‌دانند؛ جایی که لباس، نه فقط بر تن، بلکه بر بدنه روابط اجتماعی دوخته می‌شود و به مثابه شکلی از سرمایه نمادین، مرزهای طبقاتی را نه فقط بازنمایی، بلکه بازتولید می‌کند. این دو رمان، در نهایت، دو روی یک سکه‌اند: یکی فروپاشی سلطه از درون و دیگری مقاومت فرودستان از بیرون؛ و هر دو، لباس را به عنوان مؤلفه‌ای جدایی‌ناپذیر از مناسبات تولید و بازتولید نابرابری به تصویر می‌کشند.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی چگونگی عملکرد لباس به عنوان حاملی برای بازنمایی طبقه اجتماعی در شازده احتجاب گلشیری و همسایه‌ها انجام شد. یافته‌های تحقیق، با در نظر داشتن سه سؤال اصلی، ارائه‌دهنده بینش‌های مهمی در مورد نقش نمادین و روایتگر لباس در به تصویر کشیدن ساختارهای طبقاتی، تحرک اجتماعی و سلسله‌مراتب فرهنگی در این دو رمان بود.

در باره نخستین پرسش، یعنی بررسی لباس به عنوان ابزاری برای نمایش ویژگی‌های طبقاتی افراد، خانواده‌ها و گروه‌های اجتماعی، داده‌های قابل توجهی به دست آمد. در شازده احتجاب، تصویر چادرنماز، استفاده ظریف از لباس را برای نشان دادن اطاعت و اختیار اجتماعی محدود برجسته می‌کند. این لباس در تضاد آشکار با لباس‌های تزئین شده چهره‌های اشرافی است و نمادی از شکاف عمیق میان افراد اشراف و فرودستان است. در رمان همسایه‌ها نیز الگوهای مشابهی ظاهر می‌شوند؛ جایی که لباس شخصیت‌های مختلف، موقعیت‌های اجتماعی آن‌ها را تقویت می‌کند و بر استحکام مرزهای طبقاتی تأکید می‌کند. در این رمان، چادر مشخصاً مورد استفاده زنان فقیری مانند مادر خالد است. استفاده از سایر قطعات پوشش نیز همین نقش‌ها را ایفا

کرده است. به‌عنوان مثال، در رمان شازده احتجاب، چکمه بازنمودی از ثروت و یادآور شاهان و شاهزادگان است. اما در رمان همسایه‌ها، چکمه و پوتین، پوششی مخصوص نظامیان، و «کبکاب، گیوه، دمپایی، ملکی» بازنمودی از طبقات پایین و فقیر است.

یافته‌های مربوط به پرسش دوم، که لباس شخصیت‌ها را به‌مثابه ابزاری روایی برای همنوایی یا چالش با جامعه بررسی می‌کرد، نشان می‌دهد که در هر دو رمان، نشانگرهای بصری طبقه اجتماعی، فراتر از خود لباس مورد توجه بوده‌اند. یافته‌ها نشان داد که عناصر سبک زندگی، مانند «مسکن»، «دارایی‌ها» و نیز «نشانگرهای رفتاری»، در نشان‌دادن پویایی طبقات، جزء جدایی‌ناپذیرند. در هر دو رمان، لباس با این عناصر در تعامل است تا تصویری منسجم از هنجارهای اجتماعی و واقعیت‌های اقتصادی ایجاد کند. برای نمونه، در همسایه‌ها، لباس ساده شخصیت‌های طبقه پایین، همراه با خانه‌های محقر و دارایی‌های اندک آن‌ها، تصویری یکپارچه از وضعیت تنگدستانه‌شان ارائه می‌دهد، در حالی که ترکیبی از لباس و سبک زندگی شخصیت‌های مرفه، موقعیت برتر آن‌ها را بازنمایی می‌کند. به‌عنوان مثال، زن ثروتمند شازده احتجاب، یعنی فخرالنساء، مزین به جواهراتی مانند سینه‌ریز، گوشواره و دستبند است و دامن و پیراهن بلند می‌پوشد.

درباره پرسش سوم، که به دنبال فهم تفاوت میان نوع روایت دو نویسنده از طبقات، با توجه به بازنمایی آن در پوشش بود، یافته‌ها نشان می‌دهد که در شازده احتجاب، برای نشان‌دادن لباس به‌عنوان بازنمودی از طبقات اجتماعی، دو شخصیت کاملاً متضاد روبه‌روی هم قرار گرفته‌اند. فخرالنساء، زنی اصیل و ثروتمند با لباس‌ها و زیورآلاتی که برازنده اصالت قبحری اوست، در برابر فخری، کلفت شازده، با چادر، لچک و پیراهن‌های نخی و گلدار ارزان‌قیمت قرار می‌گیرد. گلشیری با پوشاندن لباس یک زن طبقه بالا بر تن فخری، تفاوت میان ثروتمندان و فقرا را به نمایش می‌گذارد. به‌ویژه اینکه لباس‌ها برازنده تن فخری نیستند و نامناسب و غیرطبیعی جلوه می‌کنند و این امر همچون نمادی از تسلط و تحمیل طبقه بالا بر طبقه پایین است. احمد محمود در همسایه‌ها با روایت از همسایه‌هایی که هر شب لباس، کفش و شلوار خود را وصله

می‌کنند، فقر را به تصویر می‌کشد. ورود دختری از طبقه بالاتر به روایت، تفاوت‌های فاحش طبقاتی را برجسته می‌کند. عشق پسری از طبقه پایین به دختری اعیان، جلوه‌های فقر را نمایان‌تر و فاصله‌های اجتماعی - اقتصادی را عمیق‌تر بازنمایی می‌کند. وقتی خالد از مادرش می‌خواهد برای او کاموای عنابی بگیرد (نشانه‌ای از لباس جوانان طبقه بالا)، از رنگ برای بازنمایی فواصل طبقاتی استفاده می‌شود و این تمایزات را بیشتر برجسته می‌کند. یا هنگامی که تمام پولش را بابت خرید کفش نو می‌دهد (که باز هم پایش را می‌زند)، تمام این‌ها بازتاب‌هایی از آمیختگی پوشش با امر طبقاتی است.

به‌طور کلی، همسایه‌ها عمدتاً با تکیه بر طبقات پایین و شازده احتجاج در قالب طبقات بالا بازنمایی شده است. هرچند هر دو رمان با زبان و شکل‌های بیانی متفاوتی به نقد اجتماعی پرداخته‌اند، اما در مجموع، مضمون همسایه‌ها برای نقد واقعیت اجتماعی از صراحت بیشتری برخوردار است، در حالی که شازده احتجاج، با وجود نبودن شکل بیان، از چنین صراحتی بی‌بهره است و کارکرد رمان در مواجهه با تمایزات طبقاتی عمدتاً وجهه بازتاب دارد. به عبارتی، این رمان صرفاً نمایشگر روند تدریجی فروپاشی هنجارهای سنتی است، اما در قبال واژگونی هنجارهای طبقاتی تا حدی ساکت‌تر به نظر می‌رسد. نتایج بررسی در سطح تبیین، نشان از حاکمیت روابط ارباب - رعیتی (و حضور افرادی از نسل شاهزادگان) دارد. در این دو اثر، استفاده از پوشش‌هایی چون چکمه، جواهرات، پیراهن‌های بلند و... برای طبقات بالا و تکیه بر پوشش‌هایی مانند گیوه، چارقد، لچک و... هنگام روایت طبقات پایین، تا حد زیادی بازتابی از واقعیت جامعه ایرانی در آن دوره است.

یافته‌های مطالعه حاضر اهمیت لباس را به‌عنوان ابزاری برای رمزگذاری وضعیت اجتماعی - اقتصادی و ساختار قدرت در متون ادبی آشکار می‌سازد. این مطالعه، چگونگی استفاده این دو رمان از لباس را به‌عنوان ابزاری برای بازتاب و نقد بافت اجتماعی دوره‌های مربوطه نشان داد و شیوه‌هایی را آشکار ساخت که نویسندگان با استفاده از آن‌ها، به‌طور بسیار ظریف، از فرهنگ بصری و مادی برای تفسیر اجتماعی استفاده می‌کنند.

تعارض منافع

هیچ تعارض منفعی از سوی نویسندگان گزارش نشده است

حمایت مالی

این پژوهش هیچ‌گونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، خصوصی یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی

کلیه ایده‌های اصلی، چارچوب نظری، روش‌شناسی، تحلیل داده‌ها و نگارش نهایی متن، حاصل تلاش مستقل نویسندگان بوده است ولی به منظور افزایش وضوح و سازمان‌دهی ساختار مقاله، همچنین برای کنترل و یکدست‌سازی ارجاعات درون‌متنی و تطابق آن‌ها با کتابنامه از Claude (Sonnet 3.5) استفاده شده است.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۷۰

دوره ۱۸، شماره ۴

پاییز ۱۴۰۵

پیاپی ۷۲

منابع

- ابراهیم تبار، ابراهیم؛ منصوریان، حسین؛ و ابراهیم تبار، نساء (۱۳۹۵). بررسی عناصر داستانی در رمان همسایه‌ها اثر احمد محمود. بهارستان سخن، ۱۳(۳۴)، ۶۱-۷۸.
- اسدی، فهیمه (۱۴۰۱). مقایسه و تحلیل جهان‌بینی شاعران مشروطه بر مبنای طبقه اجتماعی آنها. فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۱(۶۷)، ۴۱-۶۳.
- اشرافی، منصوره؛ شاه‌بلدیع‌زاده، محمد؛ و اشرف‌زاده، رضا (۱۴۰۱). بررسی مدرنیسم و نوشتار زنانه (بررسی هویت زن در رمان مدرنیستی «شازده احتجاب» اثر هوشنگ گلشیری). فصلنامه تخصصی مطالعات زبان فارسی، ۱(۱۱)، ۴۱-۵۶.
- آقاجری، هاشم (۱۳۹۶). رهیافت پسا‌مدرنیستی به تاریخ‌هایدن وایت. دوفصلنامه خردنامه، ۱۸، ۱۳-۳۴.
- آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۸۵). تحلیل گفتمان انتقادی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- باقی‌نژاد، عباس (۱۳۹۸). احمد محمود: روایت تاریخ و داستان در رمان «همسایه‌ها». زبان و ادب فارسی، ۷۲(۲۴۰)، ۴۷-۶۶. <https://doi.org/10.22034/perlit.2020.10295>
- حیدری، فاطمه؛ و البرزی، رضا (۱۳۹۶). خوانش پسااستعماری همسایه‌ها در پرتو نظرات اسپیواک. فصلنامه پژوهش ادبیات معاصر جهان، ۲۲(۲)، ۳۳۷-۳۵۲. <https://doi.org/10.22059/jor.2017.126258.1224>
- خطیب، رفعت؛ و یعقوبی، علی‌سرور (۱۳۹۹). بررسی و مقایسه جنبه‌های تصویری در روایت‌های زنانه و مردانه در دو رمان «همسایه‌ها» از احمد محمود و «پرنده من» از فریبا وفی. زیبایی‌شناسی ادبی، ۱۱(۴۴)، ۱۷۳-۱۵۵.
- زارعی، اسدالله (۱۳۹۲). بازتاب فرهنگ پوشاک و لباس در ادبیات ایران: با نگاهی به دیوان حافظ. فصلنامه هنر، علم و فرهنگ، ۱(۳)، ۴۵-۶۶.
- زینالی، پروین (۱۳۹۷). رئالیسم سوسیالیستی در دو رمان همسایه‌ها و داستان یک شهر احمد محمود. فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، ۱۰(۳۷)، ۹۵-۱۲۷.
- صابرپور، زینب؛ و غلامی‌نژاد، محمدعلی (۱۳۸۸). روابط قدرت در رمان شازده احتجاب. پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۱۲(۱۲)، ۹۹-۱۲۴.
- فرکلاف، نورمن (۱۳۹۷). تحلیل انتقادی گفتمان (ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران؛ ویراستاران محمد نبوی، مهران مهاجر). تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- گلشیری، هوشنگ (۱۳۸۴). شازده احتجاب. تهران: نیلوفر.
- مظفری، علی؛ و طبعی، منصور (۱۴۰۲). تحلیل گفتمان انتقادی شازده احتجاب. پژوهش‌های ادبی و اجتماعی، ۲(۳)، ۱۷-۲۸.

محمود، احمد (۱۳۷۵). همسایه‌ها. تهران: امیرکبیر.

میرصادقی، میمنت (۱۳۹۷). رمان‌های معاصر فارسی: پیرنگ، شرح و تفسیر. تهران: انتشارات نیلوفر.

میرعابدینی، حسن (۱۳۷۷). صد سال داستان‌نویسی ایران (جلد ۱ و ۲). تهران: نشر چشمه.

Fairclough, N. (1989). *Language and power* (Language in social life). London: Longman.

Fairclough, N., & Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. In T. A. van Dijk (Ed.), *Discourse as social interaction* (pp. 258–285). London: Sage.

Machin, D., & Mayr, A. (2012). *How to do critical discourse analysis: A multimodal introduction*. London: Sage.

Simpson, P. (1993). *Language, ideology and point of view*. London: Routledge.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۷۲

دوره ۱۸، شماره ۴

پاییز ۱۴۰۵

پیاپی ۷۲